

KLEIO

Voor docenten geschiedenis en staatsinrichting

Uitgave van de VGN
Jaargang 60 | MAART 2019

- *Game of Thrones in de Lage Landen*
- *Historisch denken op het eindexamen?*
- *Heiligenlevens in een strip*

**Oorlog in de
middeleeuwen**
geschiedenis als vermaak

Beste lezer,

De middeleeuwen zijn terug in het middelpunt van de belangstelling. Een ware renaissance lijkt er zich voor onze ogen te voltrekken; de massamedia van de eenentwintigste eeuw hebben de tien eeuwen herontdekt. Na de Romantiek, gevoed door het nationalisme, beleefden we in tweede helft van vorige eeuw een nieuwe heroriëntatie, onder andere door de bestseller *In de naam van de roos* van Umberto Eco en spannende televisieseries als *Floris*. Nu lijkt een nieuwe golf van mediëvalisme ons mee te voeren: televisieseries als *Game of Thrones*, *Vikings* en *Redbad*; films als *Outlaw King*, *Robin Hood* en *King Arthur*; videospellen als *The Witcher III*, *Skyrim* en *Kingdom Come* en prijswinnende boeken als *De ommegang*, *Fabeldieren* of *Arabische sprookjes* vullen met hun middeleeuwse decor het rijke entertainment-aanbod aan. De middeleeuwen worden op deze wijze als een rommelkist gebruikt. Er zit voor ieder wat wils in en de periode kan gebruikt en misbruikt worden. Het bepaalt voor een deel het beeld van de middeleeuwen voor de moderne leerling. In deze *Kleio* is aandacht voor de populariteit van de middeleeuwen: verhalen, beelden, spellen, gesprekken en geschiedenissen. Sommige artikelen gaan in op de middeleeuwen als decor voor escapisme, andere artikelen leggen verbanden tussen de historische werkelijkheid en de populariteit van de middeleeuwen.

‘Deze Kleio is door het scala van onderwerpen en invalshoeken geen rommelkist, maar een schatkist geworden’

Traditiegetrouw is er elk jaar in *Kleio 2* ook aandacht voor het thema oorlog. Ook deze editie kent veel wapengekletter, strijd en donkere tijden. Niet alleen in de middeleeuwen, er zijn ook artikelen over een Romeinse ‘beschavingsoorlog’ in Noord-Afrika, de onafhankelijkheidsstrijd in België en in Nederlands-Indië en diverse bijdragen over de Tweede Wereldoorlog.

Wat elke *Kleio* de afgelopen zestig jaar kenmerkt is de verwevenheid van geschiedenis met onderwijs en didactiek. In deze uitgave is er hier ook ruimte voor. Arie Wilschut zet in zijn comparatieve artikel het eindexamen geschiedenis in internationaal perspectief en onderzoekt niet alleen de onderwerpen, maar ook het toetsen van historische vaardigheden. Dit internationale perspectief komt ook terug in het persoonlijke verhaal van Djurre Fijen, die geschiedenisdocent is in Frankrijk.

Deze *Kleio* is door het scala van onderwerpen en invalshoeken geen rommelkist, maar een schatkist geworden.

Ik wens u veel le(e)splezier.

Cover:
Beeld uit de game
*Heroes of Might &
Magic III*.

Daan van Leeuwen is redacteur van *Kleio*.

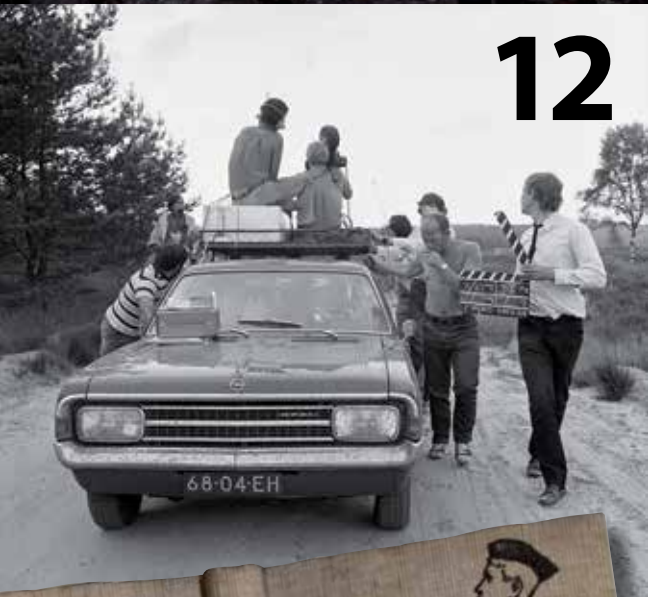
KLEIO

8

34

12

17

- 4 Middeleeuwen: Total War**
Games zijn meer dan een decor voor geweld
- 8 Friezen op kruistocht**
Interview met historicus en programmamaker Josse Pietersma
- 12 De middeleeuwen in zwart-wit**
Een kijkje achter de schermen van *Floris*
- 17 Een kwestie tussen Duitsers en Joden**
De Holocaust in Nederlandse en Duitse geschiedenisboekjes
- 22 Een troon als hoofdpersoon**
Game of Thrones naast Potter en de Ring
- 26 Afscheid van Indië**
Vier persoonlijke verhalen
- 31 Nederland en België bleken onverenigbaar**
Licht op Verplicht: Belgische Opstand (1830)
- 38 Romeinse 'beschavingsoorlog' in Noord-Afrika**
Justinianus' strijd tegen de Moren (533-548)
- 42 *Game of Thrones* in de Lage Landen**
Conflict in het hertogdom Gelre
- 46 Ontsnapt uit Auschwitz**
En niemand die erover wil horen
- 52 De verstripping van heiligen**
Middeleeuwse *vitae* in klare lijn en met tekstballon
- 54 Wat komt er terecht van historisch denken?**
Eindexamen doen in Nederland, Duitsland, Engeland en de VS
- 62 Over de grens**
Lesgeven in Frankrijk

- 7 Frits van Oostrom... en de geschiedenis
- 25 Boeken
- 34 Kleioscoop: Outlaw King
- 49 Oorlogsboeken
- 50 Edyssee: Singapore
- 61 Column: Ton van der Schans
- 64 In de klas: Rechtszaak over Nederlands-Indië
- 65 Recensies
- 70 VGNnieuws: Het examen: hoe kan het beter?
- 73 Column: Jelte Posthumus | Colofon
- 74 Kleiokrant

Middeleeuwen: Total War

Games zijn meer dan een decor voor geweld

De middeleeuwen zijn populair. Niet alleen in televisieseries of films, maar ook in games. Videospellen maken op interactieve wijze de middeleeuwen aanschouwelijk en geven je een idee hoe deze tijd eruitzag en klonk. Zijn ze ook bruikbaar als leermiddel in de klas?

Jeroen van Kersavont is docent geschiedenis in België en eigenaar van het YouTube-kanaal Games@School. **Daan van Leeuwen** is redacteur van Kleio.

Een man in een lang, wit gewaad loopt in de sneeuw. Zijn stappen kraken. Vlokken dwarrelen naar beneden. De punt van zijn zwaard laat een spoor in de sneeuw achter. Hij passeert een aantal korven waaruit kleine vlammetjes als vuurvliegjes ontsnappen en meegenomen worden door de wind. De man strijkt met zijn linkerhand langs een muur, hij is op zoek naar een plek waar hij het kasteel in kan. Achter hem doemen een aantal kruisvaarders met getrokken zwaarden op. Tempeliers zo te zien. Ze dragen zware helmen en hebben een tempelierskruis op hun borst. De man houdt stil en tilt zijn zwaard op om de tempeliers te lijf te gaan. Langzaam draait hij zich om.

Dit is een scène uit *Assassin's Creed I*, een video-spel uit november 2007. Het verhaal van Altaïr, de man in het witte gewaad, speelt zich af gedurende de Derde Kruistocht in de gebieden rond Damascus en Jeruzalem en vertelt het fictieve verhaal van een dynastie van huurmoordenaars (*assassins*) die op zoek is naar een aantal waardevolle historische attributen. De speler krijgt door het spel een idee hoe de kruisvaardersstaten eruitzagen in de twaalfde eeuw.

Het gebruik van een middeleeuwse achtergrond in populaire cultuur staat niet op zichzelf. Er zijn de laatste decennia vele voorbeelden van producten in de vrijetijdsindustrie waarbij het verhaal speelt in een middeleeuwse setting. De middeleeuwen geven ons de mogelijkheid om ons te amuseren, weg te dromen of avonturen

te beleven.¹ Het is een aantrekkelijke vorm van escapisme. De vrijetijdsindustrie speelt hierop in en is de laatste twintig jaar een miljardenbusiness geworden. Interactieve games spelen een grote rol daarin.

Van fantasie tot historische werkelijkheid

De middeleeuwen zijn dus een populair decor geworden. Als we naar games kijken met de middeleeuwen als thema, kunnen we deze grofweg indelen in twee thematische genres: *fantasy* en *non-fiction based*. Binnen het *fantasy*-genre zijn er aan het middeleeuwse decor van kastelen, bossen, bergen, slagvelden en steden een groot arsenaal aan fictieve elementen toegevoegd, namelijk draken, elven, trollen, dwergen, vampiers, weerwolven, heksen en tovenaars. Ze vallen door het onderwerp binnen het genre dat door andere populaire cultuur bekend is geworden, zoals de boeken (en films) van J.R.R. Tolkien, C.S. Lewis, J.K. Rowling; televisieseries *Game of Thrones* en *Vikings*; bordspellen *Dungeons and Dragons* en *Carcassonne* en themafestivals *Castlefest* en *Comic Con*. Populaire games binnen dit genre zijn de laatste vijf jaar *League of Legends*, *Skyrim*, *World of Warcraft* en *The Witcher*. Je speelt in dit soort spellen vaak een moedige held die met zijn wapens een aantal tegenstanders te lijf moet gaan. Het tweede genre met middeleeuwse thematiek bestaat uit games die meer in overeenstemming zijn met de historische werkelijkheid van het tijdvak. Deze games hebben meestal een fictief plot en zijn ingekleurd met elementen die in het dagelijkse leven van de Europese middeleeuwen ook voorkwamen. Denk bijvoorbeeld aan het reizen per paard, belegerde steden, rondreizende pelgrims, kruisvaarders, geldwisselaars, pestdokters

Rechts: Screenshot uit Assassin's Creed Revelations, dat zich afspeelt in het zestiende-eeuwse Ottomaanse Rijk. Onder: Screenshot uit The Witcher 3: Wild Hunt, een game gebaseerd op de boekenserie van Andrzej Sapkowski, een Poolse fantasy-schrijver die zich laat inspireren door de Slavische mythologie.

of kleurrijke verhalenvertellers. Binnen deze categorie vallen onder andere *Assassin's Creed I*, *The Sims Middeleeuwen*, *For Honor*, *Medieval II: Total War*, *Age of Empires II* en *Stronghold*. Net als bij de *fantasy games* spelen de meeste spellen in op de heldhaftigheid van ridders en de bijkomende confrontaties. Het spreekt voor zich dat deze games een veel beter beeld geven van de historische werkelijkheid dan de games binnen *fantasy*.

Guldensporenslag

De fictieve games die gebaseerd zijn op de historische werkelijkheid van de middeleeuwen kunnen we vervolgens onderverdelen in drie categorieën: *strategy*, *fighting* en *action role-playing games* (RPG). Deze onderverdeling zegt iets over het perspectief van de hoofdrolspeler(s), de vrijheid die je hebt en de doelen in het spel. *Strategy games* zijn gebaseerd op inzicht en ontwikkeling. Vaak moet de speler in verschillende beurten beslissingen nemen om zich te ontwikkelen, een beschaving te stichten of een leger op te bouwen. Dit soort spellen is gebaseerd op een historische werkelijkheid, maar het winnen van andere beschavingen is belangrijker dan het reconstrueren van het verleden. Een goed voorbeeld hiervan is *Medieval II: Total War*, waarin je een middeleeuws koninkrijk met een leger naar de overwinning moet zien te leiden. De legers in het spel komen overeen met Europese historische legers. Er kunnen historische slagen worden nagespeeld, zoals de Guldensporenslag.

Interessant is ook om de 'voorloper' *Total War: Attila* te spelen, dat zich afspeelt in de periode tussen de oudheid en de middeleeuwen en gaat over de volksverhuizingen. Hierin kun je spelen als West- of Oost-Romein of als Goth, Hun of Frank.² Iedere beschaving kan gebruikmaken van historische voordelen om een ander te overwinnen. Er kan dus ook een alternatieve uitkomst van de geschiedenis worden geschreven. Een ander voorbeeld van een *strategy game* is *Stronghold* waarbij je grondstoffen moet verzamelen waarmee je gebouwen en muren kunt bouwen. Je kunt ook mensen opleiden tot ambachtsman of militair en je kunt de concurrentie aangaan met buurvolken. Het geeft een idee van de urbanisatie van Europa na het jaar 1000 en leert de speler hoe dorpen uit kunnen groeien tot steden.

Ridder, samoerai of Viking

In vergelijking met *strategy games* hebben *fighting games* minder didactische waarde in het schetsen van een beeld van de middeleeuwen. Zoals de naam al aangeeft is het belangrijkste doel van *fighting games* om strijd te leveren, vaak met steekwapens, pijl-en-boog en andere hulpmiddelen, en meestal gebeurt dat tegen een fictief middeleeuws decor. Een aansprekend en

actueel voorbeeld is *For Honor*, een game met een miljoenenbudget die in 2017 uitkwam en wereldwijd vele spelers heeft. Het spel kent ook een relatief grote bekendheid in Nederland. In de game kun je voor een ridder, samoerai of Viking kiezen en het doel is om een aantal slagen te winnen. Het decor is een fictieve middeleeuwse setting in een verzonnen wereld, waarbij authentieke wapens worden gebruikt. Het spel geeft een vertekend beeld van de middeleeuwen, waardoor het onbruikbaar is in de ►

¹ Voor een interessante uiteenzetting daarover, zie de inleiding van P. Raedts, *Ontdekking van de Middeleeuwen. Geschiedenis van een illusie* (Amsterdam 2011), 15-76.

² Zie ook N. Kramer, 'De oudheid in games', in: *Hermeneus* 89-4 (2017-4), aldaar 146-150.

Altair, een belangrijk personage in *Assassin's Creed I*, een game die zich afspeelt tijdens de Derde Kruistocht.

Scène uit *Total War: Attila*, een game die zich afspeelt op het snijvlak van de oudheid en de middeleeuwen. Rechts: In moderne games is geweld onontkoombaar. Scène uit *Kingdom Come: Deliverance*.

klas. Door zijn populariteit is het voor de gamers onder de leerlingen wel heel beeldbepalend geworden.

De meest interessante categorie voor vakdidactisch gebruik is de *action role-playing game*. In dit soort games speel je een historisch karakter dat een verhaallijn doorloopt. De makers kunnen hierdoor relatief dicht bij de historische werkelijkheid blijven. Vaak hebben de ontwikkelaars ervoor gekozen om er een *open world game* van te maken, waarin je karakter zich vrij kan bewegen en je zelf keuzes kunt maken welke opdrachten je wilt uitvoeren. Dit soort spellen worden ook wel *sandbox games* ('zandbakspellen') genoemd, omdat er naast de verhaallijn uit nog vele mogelijke opdrachten, puzzels en taken gekozen kan worden. *Assassin's Creed I*, een relatief oud spel uit 2007, is hier nog beperkt in, maar er zijn inmiddels spellen uitgekomen die al een veel grotere wereld met meer mogelijkheden en vrijheden bieden.³ Voor de middeleeuwen is *Kingdom Come: Deliverance* erg goed bruikbaar. Het komt historisch sterk overeen met de veertiende eeuw in het Heilige Roomse Rijk. Het spel kwam een jaar geleden op de markt en is van Tsjechische ontwikkelaars. Het speelt zich dan ook af in Bohemen, in het jaar 1304. Voor dit spel werkten de ontwikkelaars samen met mediëvisten en bekeken ze authentieke documenten, afbeeldingen en kaarten uit die tijd. Dit resulteerde onder andere in een exacte weergave van die regio waarbij alle gebouwen op dezelfde plaats staan als toen. De gebouwen, dorpen en steden vormen samen met het landschap een realistische middeleeuwse wereld. Dit geldt voor de stallen met paarden en vliegen, de Boheemse architectuur van de kastelen en stadsmuren, de zichtbare bergketens en de aankleding van de ridders die je tegenkomt tijdens de ontwikkeling van het verhaal.

Ooggetuige van de geschiedenis

Het gebruik van games in de geschiedenisles kan van toegevoegde waarde zijn om leerstof te verrijken. Het zal een deel van de klas aanspreken. Volgens recente cijfers heeft 75,5 procent van de Vlaamse en Nederlandse jongeren thuis een vaste spelcomputer staan. Overigens moet daar

wel bij gezegd worden dat de gemiddelde leeftijd van deze gamers hoger ligt dan de leeftijd in het voortgezet onderwijs. Door de toenemende kwaliteit van games met een historische achtergrond is er steeds meer potentieel interactief materiaal om te gebruiken in de klas.

Zoals gezegd zijn de *sandbox-RPG's* het meest interessant om te gebruiken als historische ervaring. Met *Kingdom Come: Deliverance* kan een leerling in de klas door een middeleeuws, Boheems dorp lopen en verschillende aspecten van een middeleeuwse landbouwsamenleving bekijken. Het wordt zo een interactieve les waarbij op een andere manier de stof aanschouwelijk wordt gemaakt. Aan het spelen of demonstren van games in de klas zitten wel wat haken en ogen. *Action role-playing games*, zoals *Kingdom Come*, *Total War* en *Assassin's Creed*, zijn in de eerste plaats producten van de vrijetijdsindustrie en zijn erop gericht (jong-)volwassen gamers te amuseren. Daarbij zitten er vaak gewelddadige scènes of aanstootgevend taalgebruik in dergelijke actiespellen. Net als bij films moet zorgvuldig worden omgegaan met expliciete scènes. Een tweede aandachtspunt is dat de meeste scholen geen budget zullen hebben voor het gebruik van een spelcomputer in de klas. Een leraar zal dan moeten beslissen een eigen spelcomputer mee te nemen of de game als pc-variant aan te schaffen. Om aan deze bezwaren enigszins tegemoet te komen en om games toch in te kunnen zetten in de geschiedenisles zijn er initiatieven zoals *Games@School* opgezet. Dit open YouTube-kanaal stelt filmfragmenten van games beschikbaar waarbij het historische aspecten belicht die in de game zichtbaar zijn. Voorbeelden zijn de mammoetjacht in *Far Cry Primal*, het door kruisen van de loopgraven in *Battlefield I*, een bezoek aan een fabriekswijk in Londen tijdens de industriële revolutie in *Assassin's Creed Syndicate* en ooggetuige zijn van de toetreding van een monnik in het klooster van Sasau in *Kingdom Come: Deliverance*. Op deze manier kan met moderne media toch veel aanschouwelijk worden gemaakt, wat vooral de gamers in de klas zeer zal aanspreken. ■

3 Neem bijvoorbeeld de laatste toevoeging in *Assassin's Creed: Odyssey* (2018) dat gaat over de Griekse wereld gedurende de Peloponnesische Oorlogen of spel van het jaar *Red Dead Redemption II* (2018) dat zich afspeelt in het westen van de Verenigde Staten in de negentiende eeuw.

Frits van Oostrom

Frits van Oostrom is hoogleraar aan de Universiteit van Utrecht. Hij is gespecialiseerd in Nederlandse letterkunde en de middeleeuwen. Voor zijn boek *Nobel streven. Het onwaarschijnlijke maar waargebeurde verhaal van ridder Jan van Brederode (Prometheus)* won hij de Libris Geschiedenis Prijs 2018.

FOTO: ED VAN RIJSWIJK, UNIVERSITEIT UTRECHT

Welk nut heeft geschiedenis volgens u?

Geschiedenis geeft kennis, inzicht, wijsheid, plezier.

Kunt u zich nog veel herinneren van de geschiedenislessen op de middelbare school?

Ik herinner me een leraar die een keer les gaf over zijn eigen proefschrift (over het Rampjaar 1672) en een ander die veel deed aan middeleeuwse pausen. Beide zijn naar de universiteit vertrokken. Een derde behandelde het marxisme uitgebreid, en dat sloot perfect aan op de interesse van de leerlingen op het elite-gymnasium waarop ik zat rond 1968.

Wat is de meest recente 'historische sensatie' die u heeft gehad?

Deze term wordt tegenwoordig te pas en te onpas en mijns inziens inflatoir gebruikt. De enige keer dat ik iets voelde in die richting, was de eerste maal dat ik de abdij schuur van Ter Doest betrad, nabij Brugge, en een hooiwagen zag, kenmerkend voor hoe hier al zeven eeuwen landbouw plaatsvond.

Hoe vindt u dat geschiedenis-onderricht en staatsinrichting aan een middelbare school moet worden gedoceerd?

Vertellend, eclectisch, beeldend en vooral niet multiple choice getoetst.

Wat is volgens u het belangrijkste in het geschiedenis-onderricht?

De docent, die liefde voor de stof moet wekken.

Welke historische periode spreekt u het meest aan?

Elke periode die tot leven wordt gewekt.

Welke historische studie maakte de meeste indruk op u?

Robert Caro's biografie van Lyndon Johnson (vier delen, vijfde op komst). Zeldzaam grondig door- vorst en meeslepend verteld.

Welke historische persoon spreekt u het meeste aan?

Leonard Bernstein, de dirigent en componist. Hij was een geniale grensganger, een vulkanische persoonlijkheid en een charismatisch docent.

Als u morgen een historisch onderzoek zou mogen beginnen, wat zou dan het onderwerp zijn?

Ik ben inmiddels begonnen aan dat onderzoek. De werktitel luidt: Van den vos Reinaerde en de Vlaamse Middeleeuwen.

Wat is voor u een belangrijke lieu de mémoire?

De Ridderzaal (eertijds: Grote Sale), om evidente redenen.

Wat is uw meest dierbare bezit dat ook historische waarde heeft?

Een eerste druk van De avonden, van toen nog Simon van het Reve.

Denkt u dat 49 kenmerkende aspecten die leerlingen moeten kennen voor het eind-examen enig nut heeft voor het geschiedenis-onderricht?

Hier ben ik onvoldoende deskundig over. Bij mijn kinderen leek het niet bijzonder aan te slaan, maar dat kan aan mij liggen.

Stel, u zou minister van Onderwijs worden in een nieuw te vormen kabinet, wat zou u voor het geschiedenis-onderricht willen ingevoerd willen zien?

Stevigere lerarenopleidingen (voor alle vakken).

Ben Vriesema is hoofdredacteur van Kleio.

Links: De abdij schuur in Ter Doest.
Onder: Scène uit *La Nuit de Varennes*.

Welke historische film heeft de meeste indruk op u gemaakt?

La Nuit de Varennes van Ettore Scola, over de vlucht van koning Lodewijk XVI die op weg naar het buitenland bij Varennes wordt herkend en tegengehouden. ■

Je schuld wordt
WEGGEVAAGD!

Friezen op kruistocht

Interview met historicus en programmamaker Josse Pietersma

In het najaar van 2018 zond de EO de documentaireserie *De Kruisvaarder en de Sultan* uit. Presentator Kefah Allush trad in de voetsporen van de Friezen die aan het begin van de dertiende eeuw op kruistocht gingen naar het Heilige Land en Egypte. Over ditzelfde onderwerp verschijnt in oktober van dit jaar de tweedelige strip *Jelmer*, die nu al wekelijks te lezen is in het *Dagblad van het Noorden* en de *Leeuwarder Courant*. Achter beide initiatieven zit historicus en programmamaker Josse Pietersma.

Daan van Leeuwen is
redacteur van Kleio.

Josse Pietersma
tijdens een opname
van de documentaire
*De Kruisvaarder en de
Sultan*. Links op de
foto presentator Ke-
fah Allush. Foto: EO.

Als historicus ben je op zoek gegaan naar het verhaal achter de Vijfde Kruistocht (1217-1221), waaraan veel Friezen deelnamen. Wat bewoog je om dit te onderzoeken?

‘Het verhaal van de Friese deelname aan de kruistochten ben ik ruim twintig jaar geleden tijdens mijn studie geschiedenis tegengekomen. Tijdens een college over “internationale organisaties in de middeleeuwen” werd ik erop gewezen door mijn professor Dick de Boer. Meteen vanaf het eerste moment had het verhaal mijn interesse. Achteraf denk ik dat het de wisselwerking tussen individuele en mondiale geschiedenis was die mij aantrok. Maar dat heb ik toen voor mijzelf niet zo verwoord. Tegenwoordig is de geschiedenis van godsdienstig geweld een heel actueel thema. Twintig jaar geleden was dat nog helemaal niet zo. Toen ik voor het eerst het dertiende-eeuwse reisverslag van een onbekende Friese pelgrim las in *De kroniek van het klooster Bloemhof*, trof mij de persoonlijke toon van het verslag. Als je geschiedenis gaat studeren, begin je met handboeken waarin verteld wordt over grote politieke, economische en sociale processen. Dat is allemaal heel abstract. Soms wordt er kort iets gezegd over de persoonlijkheid van een vorst of een paus.

Maar over het algemeen wordt het verhaal van het verleden in het begin van de studie heel algemeen en onpersoonlijk gehouden. Pas wanneer je verder komt, wanneer je zelf bronnenonderzoek gaat doen, kun je in contact komen met mensen van vlees en bloed. Voor mij gebeurde dat voor het eerst met dit verhaal.

In het verslag wordt gedetailleerd verteld over de reis van de Friese kruisvaarders. In het voorjaar van 1217 vertrekt de vloot vanaf de Friese rivier de Lauwers en reist langs Engeland en Frankrijk naar Lissabon en vervolgens via Rome naar Akko in Palestina, het Heilige Land. Onderweg wordt schipbreuk, honger en dorst geleden. In Zuid-Spanje worden enkele Moorse steden belegerd en ingenomen. In de Straat van Gibraltar doorstaan de kruisvaarders een verschrikkelijke storm. In Rome ontmoeten zij paus Honorius III die hun de heilige doek van Veronica – de zweetdoek van Christus – laat zien. En dit alles wordt verteld in een nuchtere en persoonlijke stijl. Het sterkste voorbeeld hiervan is wanneer de schrijver naderhand een militaire overwinning evalueert. Hij schrijft dat de Friezen in het gevecht aangevuurd werden door de Heilige Geest. Maar hij voegt er onmiddellijk aan toe dat dat misschien ook wel

door hun eigen onstuimigheid kwam. Toen ik dít las, was ik verkocht. Ik wilde meer weten over deze mannen, hun wereld en hun avonturen.'

Waarom wilde je hier een strip over maken?

'Het plan voor een strip is zo'n zeven jaar geleden ontstaan. Voor die tijd dacht ik dat ik een documentaireserie zou gaan maken. Vanaf het eerste moment heb ik gezegd dat ik "iets" met het verhaal wilde doen. Bij het lezen van het reisverslag zag ik filmbeelden voor me. Die beelden wilde ik in het echt zien; in de bioscoop of op televisie. Ik dacht aan een historische actiefilm of een documentaireserie. De historische reisprogramma's van Terry Jones en Michael Palin spraken mij aan. Ook Boudewijn Büch volgde ik graag. Zoiets wilde ik ook! En in mijn ambitie werd ik beslist niet gehinderd door enige bescheidenheid. Ik zag dat het verhaal episch was. Daar paste alleen de grootst mogelijke ambitie bij.

Om dit plan te verwezenlijken heb ik colleges filmgeschiedenis en filmanalyse gevolgd. Daarna heb ik stage gelopen bij de EO. Ik heb daar als redacteur gewerkt en ik heb internationale documentaires bewerkt voor de Nederlandse televisie. Naderhand heb ik als regisseur zelf (kleine) documentaires gemaakt en ik heb enkele malen als "expert" voor de camera gestaan. Dat deed ik allemaal met in mijn achterhoofd het plan om eens die grote serie te gaan maken. Zo'n zeven jaar geleden concludeerde ik dat ik niet ver genoeg was gekomen in de televisie- en documentairewereld. Ik had niet het netwerk en de staat van dienst opgebouwd om op een geloofwaardige manier genoeg geld te kunnen vragen voor een documentaireserie. Ik heb toen alles omgegooid. Ik had op dat moment al eens een stripscenario over een historisch onderwerp geschreven en dat was mij goed bevallen. Het grote voordeel bij het schrijven van een scenario is dat je gelijk aan de slag kunt. Je bent niet afhankelijk van anderen. Een documentaire is pas klaar en toonbaar wanneer ook de laatste details af zijn. Maar een scenario kun je in je eentje op je zolderkamer, in een café of in een vakantiehuisje schrijven.

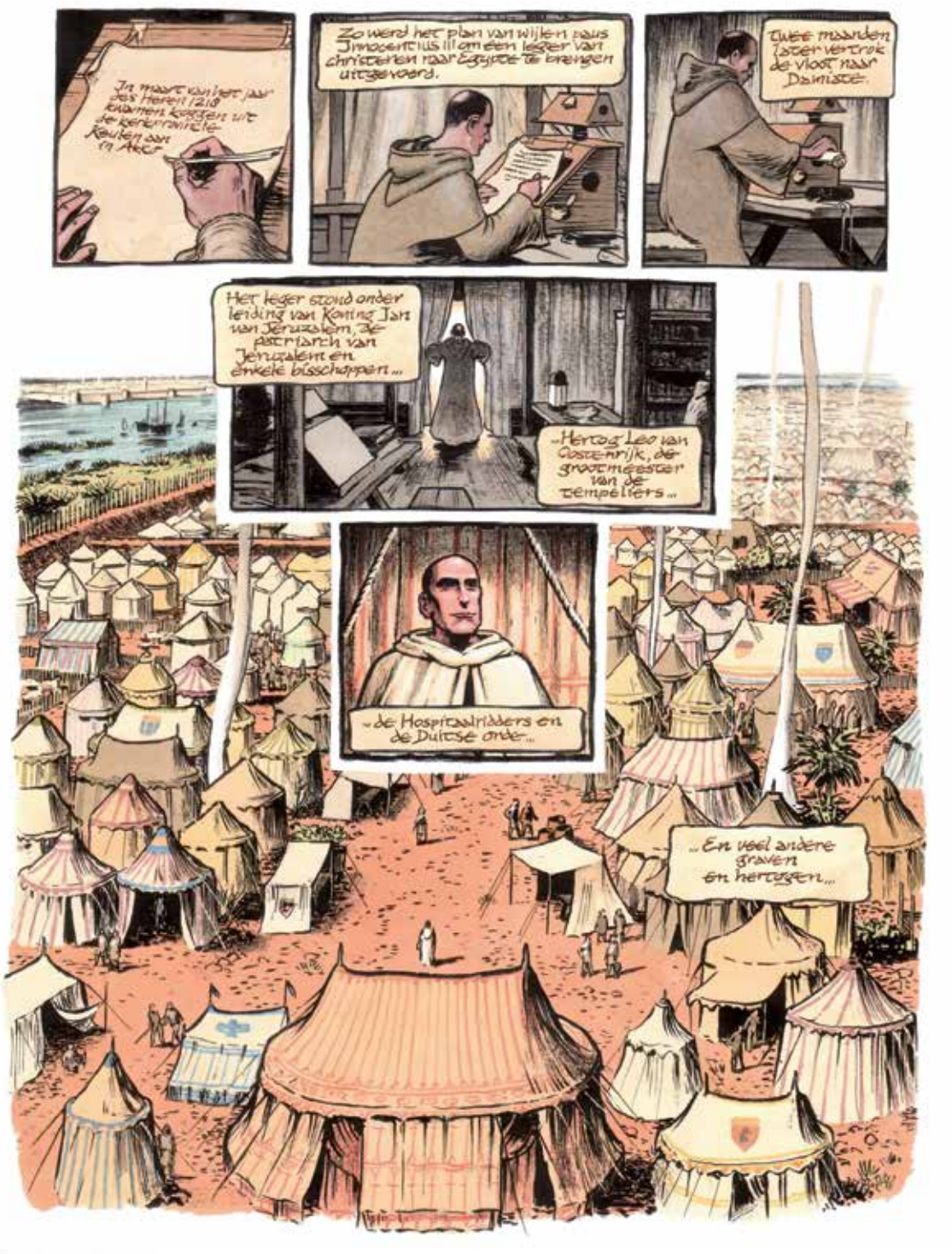
Toen ik eenmaal aan het stripscenario begon, heb ik het plan voor een documentaireserie losgelaten. Groot was dan ook mijn verbazing toen ik zo'n twee jaar geleden werd benaderd door een collega uit mijn EO-periode. Ik had hem eens over de Friezen op kruistocht verteld en over mijn plannen. Dat verhaal had hem niet losgelaten. Hij heeft het plan doorgezet. Tijdens de research is een van zijn redacteurs mij op het spoor gekomen. Kort daarop ben ik gevraagd om als adviseur achter de schermen en als expert voor de camera mee te werken aan de productie.'

Een strip is wel heel iets anders dan een documentaire.

'Dat klopt. In een historische documentaire volg je de feiten. Je kunt dit op verschillende manieren doen, bijvoorbeeld met een presentator die een reis maakt en beleeft. Je kunt ook een anonieme voice-over gebruiken die de historische feiten vertelt en in een context plaatst. Maar hoe je het ook doet, het gaat altijd om non-fictie. Een strip daarentegen leunt zwaar op drama en vaak op fictie. Er zijn wel strips die je in zekere mate documentair kunt noemen, maar dat zijn er niet ►

Beelden uit de nog te verschijnen strip *Jelmer* over de Friese deelname aan de Vijfde Kruistocht, door Josse Pietersma (scenario) en Roelof Wijtsma (tekeningen).

veel en ze zijn meestal niet erg spannend. Een dramatisch verhaal is belangrijk voor een strip. Daarom ben ik als eerste op zoek gegaan naar een spannend plot. Ik wilde het verhaal zo historisch mogelijk maken. En dat is gelukt. Voor kenners zit het verhaal bomvol feiten en verwijzingen. Tegelijkertijd mocht de historische betrouwbaarheid het verhaal niet saai maken. Mijn motto bij het schrijven was steeds: "De waarheid mag een goed verhaal niet in de weg staan." Uiteindelijk schat ik dat het verhaal voor zo'n 90 tot 95 procent historisch correct of verantwoord is. Enkele feiten heb ik achterwege gelaten omdat

het verhaal anders te langdradig zou worden. Op plekken waar de feiten niet bekend of onduidelijk zijn, heb ik een eigen interpretatie gegeven – maar dat doet iedere historicus. En ik heb twee personages bedacht: Jelmer en Hendrik. Jelmer is mijn hoofdpersoon. Hij is een fictief personage, opgebouwd uit verschillende historische bronnen. Hij is een hoofdelling, een voornaam persoon, uit de buurt van Bedum in Groningen. Hij gaat op kruistocht om boete te doen voor zijn zonden. Wanneer hij het kruis aanneemt, is het voor de mensen om hem heen alsof Jelmer door God wordt aangewezen. Vooral de (historische)

kruistochtprediker Olivier van Keulen is overtuigd van Jelmers bijzondere status. Maar zelf voelt Jelmer dit helemaal niet zo. Naarmate de expeditie vordert, gaat hij juist steeds meer twifelen aan de rechtmatigheid van de onderneming. Ondertussen raakt Jelmer bevriend met Hendrik, een eveneens verzonden bouwmeester uit de buurt van Dokkum. Om het verhaal vanaf het begin spannend te houden, heb ik ook nog een trucje met de vertelstructuur uitgehaald. Als ik het historische verhaal van begin tot einde had verteld, zou de meeste actie pas aan het einde zitten. Daarom heb ik voor een flashback gekozen. De lezer valt hierdoor vanaf het begin midden in de actie en de spanning. Ook geeft het de personages ruimte om te reflecteren op hun situatie en de keuzes die ze gemaakt hebben.’

In de EO-televisieserie *De Kruisvaarder en de Sultan* figureert de Friese jongeling Hayo. In jouw strip is Jelmer de hoofdpersoon. Is er een relatie tussen hen?

‘Een (historisch) verhaal spreekt aan wanneer je over mensen van vlees en bloed spreekt. Voor de serie *De Kruisvaarder en de Sultan* is gekozen voor de Friese kruisvaarder “Hayo” van Wolvega. Hayo heeft nooit bestaan. Hij is pure fictie, ontsproten aan het brein van een zestiende-eeuwse kroniekschrijver die op zoek was naar een heldhaftige “Vrije Fries”. Door de eeuwen heen duikt Hayo steeds weer op. Er zijn goede artikelen geschreven over de historische onbetrouwbaarheid en de politieke betekenis van de kronieken waar Hayo in voor komt. Toch wil deze held – tegenwoordig mede dankzij internet – maar niet definitief verdwijnen naar het rijk der fabelen. Mijn Jelmer is niet ontstaan uit deze Hayo, maar uit een legende van Caesarius van Heisterbach, over een Friese kampvechter die als boetedoening op kruistocht gaat.’

De moderne leerling leert in het geschiedenisonderwijs over de kruistochten.

Wat is de betekenis van de kruistochten voor nu?

‘Eeuwenlang is de geschiedenis van de kruistochten in Europa verteld als een heroïsch verhaal. Pas in de twintigste eeuw begonnen historici de legitimiteit van deze expedities in twijfel te trekken. Deze veranderde visie heeft geleid tot nogal wat gevoelens van ongemak en schaamte. Dit is nog eens versterkt door recente beschuldigingen en verwijten die radicale fundamentalistische moslims omtrent de kruistochten geuit hebben richting het Westen. Soms krijg ik de indruk dat de kruistochten een taboeonderwerp worden. Dat vind ik heel erg. Het verleden mag nooit een taboe worden. Het verleden kan lelijk zijn. Het verleden kan pijn doen. In zo’n geval kun je het verleden zien als een wond die moet helen. Dat doe je niet door je voor het verleden te schamen. Het verleden is een feit; er is niets meer aan te veranderen.

‘Soms krijg ik de indruk dat de kruistochten een taboeonderwerp worden. Dat vind ik heel erg. Het verleden mag nooit een taboe worden’

In de documentaireserie *De Kruisvaarder en de Sultan* stelde presentator Kefah Allush aan iedereen dezelfde vraag: “Wat zou jij hebben gedaan?” Opvallend was dat eigenlijk iedereen begrip leek te hebben voor de dertiende-eeuwse pelgrims die op kruistocht gingen. Geen van de geïnterviewden verheerlijkte de kruistochten. Niemand zei dat de kruistochten gerechtvaardigd waren. Maar historisch zei iedereen het wel te begrijpen. Dat is misschien wel de belangrijkste les van de geschiedenis: er zijn geen gemakkelijke oplossingen en antwoorden. Begrip gaat verder dan goed of fout.’ ■

Het werven van Friezen voor de Vijfde Kruistocht, uit Jelmer.

De middeleeuwen in zwart-wit

Een kijkje achter de schermen van Floris

Dit jaar is het vijftig jaar geleden dat de legendarische televisieserie *Floris* werd uitgezonden. Jeugdheld Floris werd de James Bond van de middeleeuwen. Hele generaties groeiden op met deze (slechts twaalfdelige) serie. Vele malen werd *Floris* herhaald. Bij de laatste herhaling in 2002 keken er elke aflevering maar liefst 250.000 mensen. Jaap Kooimans was in 1969 negen jaar en *Floris* maakte een onuitwisbare indruk op hem. Vorig jaar publiceerde hij een boek met alles wat hij over de serie te weten kon komen.

Jaap Kooimans is auteur van *Floris* (2018).

Nederland beschikte vijftig jaar geleden over slechts twee televisiekanalen: Nederland 1 en 2. Met zijn spectaculaire kijkcijfers was *Floris* in die tijd het gesprek van de dag. Het was de eerste Nederlandse tv-serie die niet in een studio maar ‘buiten’, op locatie, werd opgenomen, met wilde achtervolgingen te paard en scènes in echte kastelen. Regelmatig was er een flinke knokpartij, waar voor het eerst een compleet stuntteam voor nodig was. Het budget van *Floris* bedroeg bij aanvang 335.000 gulden, maar de serie kostte uiteindelijk 1,2 miljoen gulden, wat vooral te wijten was aan problemen met geluid, onervarenheid met filmen op locatie,

slecht weer en andere tegenslagen. De jeugdserie werd ondanks deze tegenslagen iconisch voor een generatie.

Buitenlandse series

In 1967 was Carel Enkelaar directeur van de Nederlandse Televisie Stichting (NTS). Op televisie waren verschillende historische jeugdseries uit het buitenland te zien die in Nederland erg populair waren, zoals de succesvolle Britse serie *Ivanhoe* (1958) met in de hoofdrol Roger Moore. Van de Franse TF1 kwam *Thierry la Fronde* (1963) (in Nederland bekend als *Thierry de Slingeraar*) en van de Belgische BRT *Johan en*

Rutger Hauer in de rol van Floris.

de *Alverman* (1965). Enkelaar zag het allemaal met lede ogen aan, was zelfs een beetje jaloers en vond dat het tijd werd dat er ook in Nederland een dergelijke kwaliteitsserie voor de jeugd zou worden gemaakt.

Voor het scenario benaderde Enkelaar in eerste instantie twee succesvolle Nederlandse kinderboekenschrijfsters die ieder geheel los van de Hilversumse televisiewereld stonden: An Rutgers van der Loeff-Basenu (1910-1990) en Miep Diekmann (1925-2017). Hij vroeg hun een scenario te schrijven voor een historische jeugdserie naar voorbeeld van de genoemde buitenlandse series. Enkelaar werd niet erg enthousiast van de voorstellen van beide auteurs en benaderde Gerard Soeteman, die als vertaler en ondertitelaar in vaste dienst werkte bij de filmafdeling van de NTS. Soeteman had nog nooit een professioneel scenario geschreven, maar door zijn vele vertaalen ondertitelwerk had hij inzicht ontwikkeld in de structuur en opbouw van een goed scenario. Hij ging aan de slag en wilde de serie laten spelen in de middeleeuwen. Een turbulente tijd waarin enerzijds de mens eropuit trok om de wereld te verkennen, en anderzijds bijgeloof, kwakzalverij en angst voor de pest een verlamme werking hadden op de bevolking. Hij koos voor het einde van de middeleeuwen met bijbehorende historische figuren als Karel van Gelre (1467-1538), Maarten van Rossum (1490-1555), Philips de Schone (1478-1506), de schilder Jheronimus Bosch (1450-1516) en de Friese volksheld Grutte Pier (1480-1520).

Door Soetemans keuze voor deze periode kon hij handig gebruikmaken van waargebeurde verhalen die voldoende ruimte boden om de fictieve karakters Floris en Sindala een rol te geven. Als titel voor de serie koos Soeteman: *Floris en de fakir* (want het moest wel allitereren). In de loop van het productieproces werd dit echter ingekort tot *Floris*.

Beneden hun stand

Nadat verschillende namen van prominente regisseurs waren genoemd en gewogen, zoals Frans Weisz, die de bioscoopfilm *Het gangstermeisje* (1966) had geregisseerd, en Fred Bosman, die op televisie *Paulus de Boskabouter* (1967) regisseerde, kwam men toch tot een eenduidige keuze. Bekende toneelregisseurs die benaderd werden toonden geen van allen belangstelling omdat ze televisie iets minderwaardigs vonden, te ver beneden hun stand. Hoofd jeugdzaken van de NTS Ben Klokman kwam tijdens een vergadering met het idee om de regie toe te vertrouwen aan de onbekende 29-jarige regisseur Paul Verhoeven. Klokman was door een collega gewezen op Verhoevens documentaire *Het Korps Mariniers* (1965), een film van circa twintig minuten, die hij had gemaakt toen hij als dienstplichtig luitenant ►

Scènes en een blik achter de schermen van de serie *Floris*. Naast Rutger Hauer speelde Jos Bergman mee, in de rol van Sindala. Regisseur was Paul Verhoeven.

Rechterpagina:
De opnames voor
Floris vonden onder
andere plaats in
Slot Loevestein in
Poederloijen.

ter zee gedetacheerd was bij het Korps Mariniers. Vóór zijn dienstplicht was Paul Verhoeven in Leiden afgestudeerd als wiskundige. Tijdens zijn studie had hij een passie voor film ontwikkeld en enkele korte films gemaakt.

De zoektocht naar geschikte acteurs was inmiddels ook in volle gang. Gerrit Lindenberg, de toneelcoördinator van de NTS, beschikte in zijn kamer over indrukwekkende lijsten van namen van acteurs, verdeeld over de verschillende toneelgezelschappen, met daarbij de periodes van ieders beschikbaarheid. Hij stond bekend om zijn encyclopedische kennis van acteurs en had bijzonder veel gevoel voor casting. Na een lange zoektocht werden Rutger Hauer en Jos Bergman gekozen als de acteurs die Floris en Sindala zouden spelen. Naar Amerikaans voorbeeld koos Soeteman ervoor om in iedere aflevering een 'gastacteur' te laten meedoen. Grote namen uit die tijd zouden aan *Floris* meedoen, zoals Cor Witschge, Henk van Ulsen, Sacco van der Made, Ton Lensink en Lex Schoorel.

Hoewel de kleurentelevisie in 1967 in Nederland werd geïntroduceerd, duurde het nog jaren voordat deze de weg naar de huishoudens zou vinden. Met name vanwege de zeer hoge kosten. De NTS-directie wilde in 1968 *Floris* aanvankelijk in kleur opnemen omdat men voorzag dat bij een eventuele toekomstige verkoop aan het buitenland, het zwart-witformat een mogelijke belemmering zou kunnen vormen. Maar mede vanwege het budget werd er uiteindelijk tóch besloten om in zwart-wit te filmen. Dit bood namelijk ook flinke voordelen en 'veiligheid' want qua aankleding en enscenering kon er hierdoor veel worden gemaskeerd.

In zwart-wit viel het bijvoorbeeld nauwelijks op dat de aangeplakte snorretjes nét een andere kleur hadden dan het haar van de acteur of dat kledingstukken helemaal niet bij elkaar pasten. Saaie grijze lichten? Geen probleem! Alle lucht is immers grijs.

Kleur kan ook afleiden en levert voor belichting en continuïteit vaak problemen op. Zeker met de beperkte ervaring in 1968. De afleveringen zouden dertig minuten duren en hoewel het opzichzelfstaande verhalen waren, zou de serie als geheel één logische vertelling zijn met veel terugkerende personages en elementen.

Kasteel weg

Het verhaal in *Floris* gaat over de laatmiddeleeuwse ridder Floris van Rosemond (Rutger Hauer). Hij keert na een zeereis van tien jaar terug om zijn kasteel te gaan bewonen, maar dat blijkt in beslag te zijn genomen door kapitein Maarten van Rossum (Hans Culeman), een huurling van hertog Karel van Gelre die in een oorlog is verwickeld met de hertog van Bourgondië. Floris heeft een vriend uit India meegebracht:

Sindala (Jos Bergman), een mysterieuze fakir die erg slim is en over tal van oosterse trucs beschikt. Het kasteel van Floris is door Karel van Gelre in gebruik als tolhuis. Floris en Sindala worden als landlopers gearresteerd. Van Rossum steelt het eigendomsbewijs van Floris' kasteel en laat hem met Sindala opsluiten in de kerkers. Ze weten echter te ontsnappen en raken bevriend met de Bourgondiër heer Wolter van Oldenstein, die hun aanbiedt om op zijn kasteel te komen wonen. Ze ondernemen nog een poging om het eigendomsbewijs weer terug te stelen, maar die poging mislukt omdat Van Rossum het inmiddels heeft overgedragen aan hertog Karel van Gelre. Het verhaal speelt zich af tegen het decor van de Gelderse Oorlogen, een reeks gewapende conflicten in de Nederlanden waarbij de Bourgondische gewesten Vlaanderen, Brabant en Holland onder leiding van de Habsburgse vorsten stonden tegenover Groningen, Friesland en Gelre, geleid door Karel van Gelre. Bij deze Gelderse Oorlogen was er geen sprake van massale veldslagen tussen legers. Wel waren er tal van hinderlagen en plundertochten en kleinschalige schermutselingen.

In het verhaal zijn het vooral de 'moderne', slimme 'Bourgondiërs' uit het westen (feitelijk de bezetters!), die vechten tegen de 'provincialen' van Gelre. In het conflict was Karel van Gelre de enige die weerstand bood tegen een dreigende Spaanse overheersing van Karel V. We bevinden ons in de aanloop naar de Tachtigjarige Oorlog. Floris kiest de zijde van Bourgondië. Was Floris dus 'fout' in de oorlog?

Floris en Sindala lijken door Gerard Soeteman als fictieve personages in een historisch decor gezet, maar op een aantal onderdelen zijn er toch wat anachronismen zichtbaar. Aan het begin van de zestiende eeuw waren de toernooien in de Nederlanden meer uitzondering dan regel en de aankleding in *Floris* oogt met grote zwaarden en lompe harnassen meer dertiende-eeuws dan zestiende-eeuws. Een ander voorbeeld is Lange Pier (Grutte Pier), in Friesland nog altijd een volksheld en vrijheidsstrijder, maar in *Floris* is hij een karikatuur, neergezet als ééndimensionale bijgelovige schurk (gespeeld door Hans Boskamp).

Voorafgaand aan een aflevering van *Floris* werd er 's middags, vanuit educatief oogpunt, altijd eerst een korte inleiding vertoond. Deze was eveneens geschreven door Gerard Soeteman en werd gepresenteerd door een acteur uit *Floris*, Pollo Hamburger. Deze interessante mini-documentaires gingen over de historische context van het verhaal of over andere wetenswaardigheden uit de middeleeuwen. Ook deze filmpjes waren in zwart-wit, met als openingsscène spannende beelden uit de serie, ondersteund door de fantastische 'Floristune' van componist Jan Stoeckart.

De twaalf toegevoegde onderwerpen waren: macht, reizen, wapens, munten, Jeroen Bosch, vermaak, harnassen, eten, kleding, geneeskunde, alledaags leven en toernooi. De onderwerpen werden visueel aantrekkelijk ondersteund door middel van demonstraties en met behulp van landkaarten, schilderijen, prenten en diverse museumstukken.

1 Wie niet wil wachten op de herhaling, kan alle afleveringen van *Floris* ook op YouTube bekijken: www.youtube.com/user/floridszjseries.

Een blik achter de schermen van de serie *Floris*.

Succes in zwart-wit

Als kind was *Floris* magisch voor mij. Ik woonde destijds in de Alblasserwaard en ondernam met vriendjes een fietstocht naar kasteel Loevestein, een van de locaties waar *Floris* was opgenomen. De geschiedenis ging steeds meer 'leven' en het heeft mij nooit meer losgelaten. Ik ben zelfs in Rotterdam maatschappijgeschiedenis gaan studeren, waar ik tot op de dag van vandaag veel plezier aan beleef. Recent las ik in een filmmagazine dat circa 65 procent van alle bioscoopfilms historisch georiënteerd zijn. Niet voor niets zijn series als *Game of Thrones* en *Vikings* bijzonder populair.

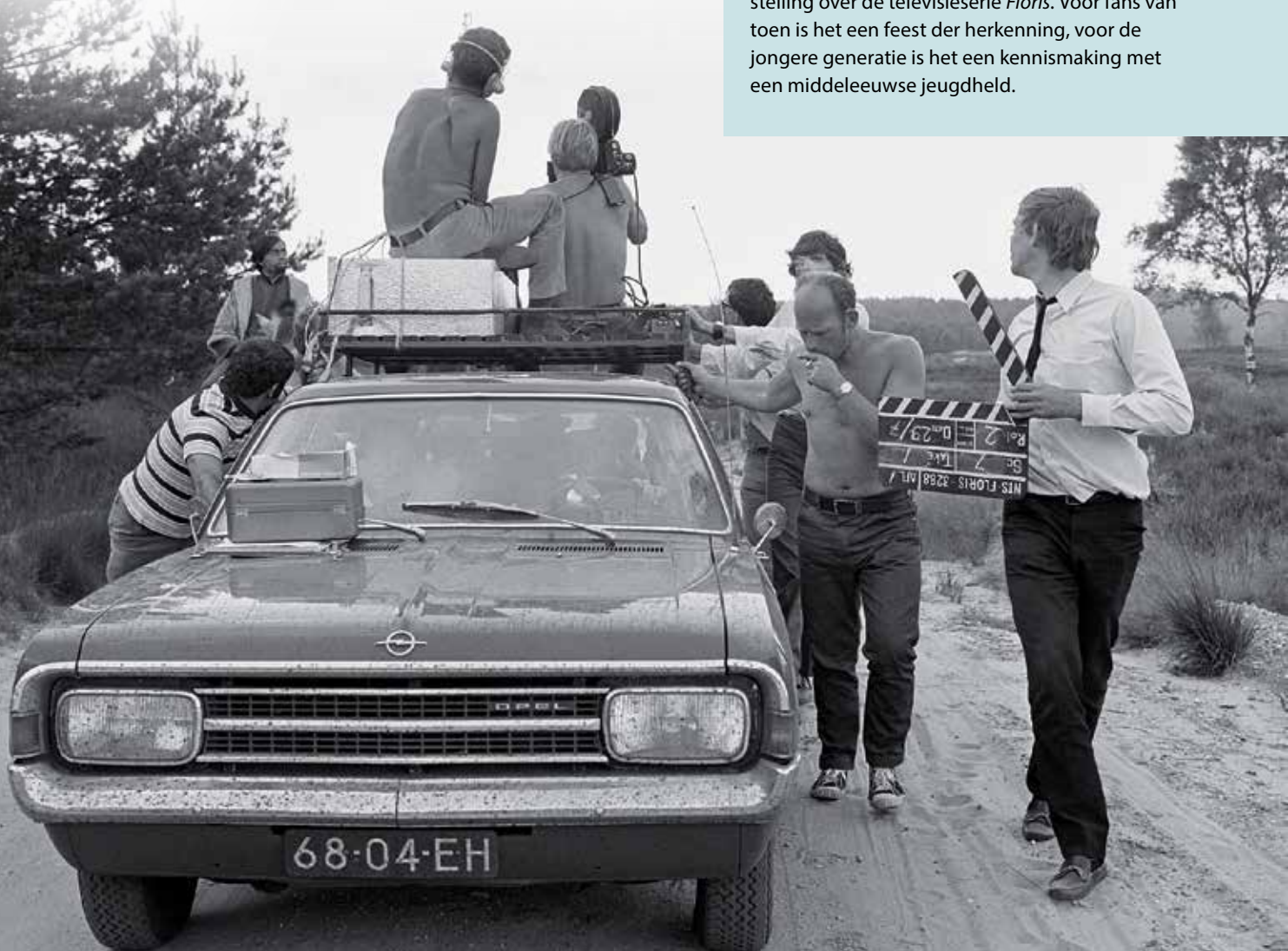
We zijn inmiddels gewend aan en verweend met kleur. Zwart-wit lijkt te zijn verbannen, maar schijn bedriegt. De Amerikaanse regisseur Steven Spielberg filmde in 1993 het Holocaust-drama *Schindler's List* heel bewust in zwart-wit. Enerzijds om de authenticiteit te benaderen, anderzijds om een bepaalde sombere, gedepimeerde sfeer op te roepen. Maar hij deed dit óók om te maskeren! In zwart-wit vallen bepaalde zaken nu eenmaal minder op, waardoor het minder problematisch is om op locaties te filmen waar men dat in kleur niet zou aandurven.

De laatste jaren zijn er meerdere films bewust in zwart-wit uitgebracht die in bezoekersaantallen en publiekswaardering erg succesvol bleken te zijn en zelfs met prijzen werden overladen, zoals *Das weisse Band* (2009) van Michael Haneke (Gouden Palm in Cannes en tevens Golden Globe voor beste buitenlandse film); *The Artist* (2011), van Michel Hazanavicius (maar liefst vijf Oscars, tien nominaties); *Nebraska* (2013), van Alexander Payne (zes Oscar-nominaties, Golden Globe en BAFTA-awards) en vorig jaar nog *Cold War* van Pawel Pawlikowski (vier BAFTA's en genomineerd voor drie Oscars).

Er lijkt dus wel behoefte aan zwart-wit. *Floris* kan wat mij betreft gewoon wéér op de buis. Het is niet eens ondenkbaar dat het dan nog eigentijds gevonden wordt ook. Zoals bij eerdere herhalingen al is gebleken maakt het voor kinderen helemaal niet uit om naar programma's in zwart-wit te kijken.¹ Het zwaard kan aan twee kanten snijden: misschien ontwikkelen ze zo ook nog interesse voor geschiedenis. ■

Floris in het museum

Het Museum van de Twintigste Eeuw in Hoorn heeft tot 15 september een overzichtstentoonstelling over de televisieserie *Floris*. Voor fans van toen is het een feest der herkenning, voor de jongere generatie is het een kennismaking met een middeleeuwse jeugdheld.

Een kwestie tussen Duitsers en Joden

De Holocaust in Nederlandse en Duitse geschiedenis­schoolboeken

In schoolboeken werd de Holocaust decennialang niet benoemd. Vanaf de jaren zestig veranderde dat, maar, zoals uit onderzoek van Marc van Berkel blijkt, dat ging lang niet altijd goed. Duitse geschiedenisboeken werden geschreven door historici met sympathie voor het nationaalsocialisme. En in Nederland werd de Holocaust niet gezien als deel van het Nederlandse verhaal.

In 2017 promoveerde lerarenopleider Marc van Berkel (HAN) op een onderzoek naar narratieve weergaven van de Holocaust in Duitse en Nederlandse schoolboeken, die gebruikt werden in het geschiedenis­onderwijs van 1960 tot 2010. In zijn proefschrift *Plotlines of Victimhood. The Holocaust in German and Dutch history textbooks, 1960-2010* beschrijft hij de belangrijkste overeenkomsten en verschillen ten aanzien van de behandeling van de Jodenvervolgingen in Duitse en Nederlandse geschiedenis­methoden én hoe de ontwikkeling van die weergave in de loop van de jaren kan worden verklaard. Van Berkel heeft ruim veertig leermiddelen uit beide landen geanalyseerd, en relateert onderwijs­ontwikkelingen aan academische en publieke debatten, alsmede aan didactische discussies die zich in beide landen voordeden.

Terwijl de Tweede Wereldoorlog vanaf 1945 een belangrijke positie kreeg in het geschiedenis­onderwijs in West-Europa, werden de Jodenvervolgingen in datzelfde geschiedenis­onderwijs decennialang doodgewezen. Vóór de jaren zestig bevatten de meeste geschiedenis­boeken nauwelijks informatie over de Holocaust, mede omdat contemporaine geschiedenis nog slechts een rudimentair onderdeel van het geschiedenis­curriculum was. Bovendien waren veel schoolboek­auteurs en docenten niet of nauwelijks bereid om de Jodenvervolging in de les­methoden of in de klas­lokalen te bespreken. Soms omdat het te pijnlijk was. De auteur van een geschiedenis­boek uit 1960 bijvoorbeeld, historicus Jaap Meijer, besteedde precies twee zinnen aan de vervolgingen in het hoofdstuk over de oorlog. Meijer, die met zijn vrouw en zoontje (Ischa Meijer) Bergen-Belsen had overleefd, was zwaar getraumatiseerd door de oorlogs­ervaringen. Van enige psychologische opvang van oorlogs­getroffenen was destijds in Nederland geen sprake.¹

Ingewikkeld

In de nieuwe Bondsrepubliek vonden veel leraren het eveneens ingewikkeld om over het nationaalsocialisme, de oorlog of de vervolgingen te doceren. Soms omdat men er, net als Meijer, slachtoffer van was geweest. Enkele auteurs van de (eerste naoorlogse) Duitse geschiedenis­boeken echter waren actief betrokken geweest bij de nationaalsocialistische beweging. De tiende editie van *Grundzüge der Geschichte* (1961) werd bijvoorbeeld medegeschreven door Andreas Hillgruber (1925-1989). Hillgruber was historicus en diende van 1943 tot 1945 in de Duitse Wehrmacht. Tijdens de oorlog vocht Hillgruber aan het oostfront, een ervaring die mogelijk een belangrijke rol heeft gespeeld in zijn latere beoordeling van de oorlog. In 1945 vluchtte Hillgruber naar het westen om te ontsnappen aan het Rode Leger. Hij werd uiteindelijk hoogleraar in Keulen (1972-1989). Tijdens de *Historikerstreit* in de jaren tachtig werd hij beschouwd als een van de meer conservatieve historici. Hillgruber vergeleek de Holocaust met wreedheden begaan door Sovjettroepen tijdens hun opmars in Duitsland. Daarmee leek hij de Holocaust voor te stellen als slechts een van de vele gruwelijke gebeurtenissen tijdens de oorlog. ▶

Marc van Berkel is lerarenopleider aan de HAN.

1 *Schakels met het Voorgeslacht*. Beknopt Leerboek voor de Algemene en vaderlandse Geschiedenis voor het VHMO (MMS, HBS, Gymnasium), J.M. Meulenhoff (1960).

Jaap Meijer (1912-1993), in zijn huis te Heemstede, 1980. Foto: Bert Nienhuis.

Een ander voorbeeld betreft Werner Conze (1910-1986), historicus, en coauteur van een reeks handboeken genaamd *Grundriß der Geschichte*, vóór de oorlog het meest succesvolle geschiedenisboek in de Republiek van Weimar. Hij werd eind jaren dertig lid van de NSDAP. Tijdens de oorlog nam Conze als officier actief deel aan etnische zuiveringsoperaties in Oost-Europa. In de jaren dertig publiceerde hij rapporten over Polen ('achterlijk en met behoefte aan Duitse discipline') en Wit-Rusland ('Joodse overheersing'). In een reeks artikelen uitgegeven tussen 1937 en 1940, stelde Conze de *Entjudung* van Oost-Europa voor, met name in Litouwen en Wit-Rusland. Hij keek neer op de Poolse bevolking als zijnde 'gedegeneerd' en betrokken bij 'vegetatieve reproductie', voornamelijk vanwege negatieve Joodse invloeden op de plattelandsbevolking. Conze was van 1972-1976 president van de Duitse Vereniging van Historici.²

Het is niet verwonderlijk dat in West-Duitsland een open debat over slachtofferschap, medeplichtigheid, verantwoordelijkheid en schuld met betrekking tot de nazimisdaden nauwelijks mogelijk was in de eerste decennia na de oorlog. Veel historici in de Bondsrepubliek waren opgeleid tijdens het nationaalsocialisme. Alle acht presidenten van de Vereniging van Duitse Historici, tegenwoordig *Verband der Historiker und Historikerinnen Deutschlands*, tussen 1932 en 1976 waren (voormalige) leden van de nazi-partij of de SS, of waren aanhangers van extreem nationalistische opvattingen.³

Voltooid verleden tijd

Wat we in het naoorlogse geschiedenisonderwijs in Nederland en West-Duitsland zien is Zerbavels notie van *mnemonic cutting*, waarbij de discontinuïteit tussen verschillende historische perioden wordt benadrukt. De generaties van na 1945 wilden het nationaalsocialisme beschouwen als iets dat voltooid verleden tijd was: een afschuwelijke geschiedenis die nu gelukkig voorbij was. Er was behoefte aan een nieuw begin. In Nederland dienden de wederopbouw en de Koude Oorlog zich aan, en in West-Duitsland speelde daarnaast nog de collectieve behoefte om snel te vergeten. Tijdens de jaren zestig en zeventig echter begonnen nieuwe generaties het belang te benadrukken van lesgeven over en omgaan met het nationaalsocialisme en de Holocaust. In Nederland ontstond er meer aandacht voor de Joodse slachtoffers. Een heel verschil met de eerste jaren na de oorlog, toen het Nederlandse parlement bij de bekrachtiging van de Wet Buitengewoon Pensioen (1947) Joodse overlevenden uitsloot van uitkeringen omdat zij niet hadden 'deelgenomen aan verzetsactiviteiten'. In West-Duitsland werd, om revisionisten en neonazigroepen tegen te gaan, speciale nadruk gelegd op de oorzaken van de Holocaust: racisme, antisemitisme, vooroordelen en meer. Vanaf de jaren tachtig werd de Holocaust een prominent onderwerp in het Nederlandse en West-Duitse onderwijs. Het Eichmann-proces in Jeruzalem (1961-1962) wordt beschouwd als een eerste keerpunt in de naoorlogse verwerking van de Holocaust.

² Götz Aly, 'Theodor Schieder, Werner Conze oder Die Vorstufen der physischen Vernichtung', in: Winfried Schulze en Otto Gerhard Oexle (eds.), *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main 1999), 163-182.

³ Götz Aly, Susanne Heim, *Architects of Annihilation: Auschwitz and the Logic of Destruction* (London 2002).

⁴ *Zeiten und Menschen, Geschichte Oberstufe* (Schöningh 2006), 96.

Tijdens en na dit proces werden veel artikelen gepubliceerd over de vervolging van de Joden of de verwerking van het oorlogsverleden. In de jaren tachtig veranderde de publieke aandacht voor de Holocaust pas echt: een uitbarsting van publicaties, culturele uitingen, debatten en monumenten overspoelde de (westerse) wereld. Voor het eerst ontstond er werkelijke aandacht voor de slachtoffers van de genocide. Met name de uitzending van de NBC-serie *Holocaust* in 1978-1979 betekende een belangrijke doorbraak voor het Holocaust-bewustzijn van het grote publiek. Honderden miljoenen kijkers keken naar het televisieprogramma. Nog nooit eerder werd de Holocaust zo intensief besproken als in die maanden: het was een openbare gebeurtenis van de eerste orde geworden. De discussies namen toe na de cinematografische bijdragen van de Franse filmmaker Claude Lanzmann (*Shoah*, 1985) en de Amerikaanse regisseur Steven Spielberg (*Schindler's List*, 1993).

Krankzinnige Führer

Wat betekende dit voor de weergave van de Holocaust in leermiddelen? Tot de jaren negentig werden nationaalsocialisme en de Holocaust in West-Duitse leermiddelen veelal aangeduid als een 'bedrijfsongeval', waarbij de Duitse bevolking was misleid door een kleine groep criminelen onder leiding van Hitler. Met name de 'almachtige', 'boze' en soms 'krankzinnige' Führer manipuleerde het onschuldige en blijkbaar onwetende Duitse volk. Deze 'vroeg' leermiddelen zijn vaak bekritiseerd vanwege de minimalisering van de gepleegde misdaden en hun verontschuldigende toon. De echte slachtoffers van het nationaalsocialisme waren dus 'gewone' Duitsers, niet de Joden: soldaten in gevangenschap, *Heimatvertriebenen*, slachtoffers van geallieerde bombardementen, enzovoort. De Holocaust kreeg dus weinig aandacht. De vervolging van de Joden en andere slachtoffers werd ondergebracht in tekstfragmenten over de oorlog.

In latere jaren was de Holocaust steeds prominenter aanwezig in de Duitse lesmethoden. Over het algemeen wordt de vervolging van de Europese Joden niet langer gezien als de daad van een paar criminelen, maar is ze gecontextualiseerd binnen een kader van historische, sociale en economische ontwikkelingen. De Holocaust wordt gedetailleerd besproken (vaak in een apart hoofdstuk) en gezien als een belangrijk instrument in het lesgeven over mensenrechten, pacifisme en de negatieve gevolgen van nationalisme. Duitse schoolboeken hebben steeds meer oog voor historische continuïteiten in de Duitse geschiedenis, richten zich op bredere en meer diverse dader- en slachtoffergroepen, en zijn zich bewust van de last van een voortdurende aanwezigheid van het nationaalsocialisme. In bijna alle leermiddelen wordt

aandacht besteed aan *Vergangenheitsbewältigung* (de worsteling om in het reine te komen met het verleden) en de collectieve verantwoordelijkheid van de Duitse bevolking – ook van de huidige generaties. Zoals een lesmethode (2006) stelt, 'steunde een grote meerderheid van de Duitse bevolking het nationaalsocialistische regime, tenminste tot 1939'. En: 'het nationaalsocialisme is geschiedenis, maar niet vervlogen ... ook wanneer men niet persoonlijk verantwoordelijk is [voor de Holocaust], leven naoorlogse generaties in die schaduw, of ze het nu leuk vinden of niet.'

'Tot de jaren negentig werden nationaalsocialisme en de Holocaust in West-Duitse leermiddelen veelal aangeduid als een "bedrijfsongeval", waarbij de Duitse bevolking was misleid door een kleine groep criminelen'

Verder wordt in de meeste lesmethoden aangetoond dat niet alleen de SS, maar ook civiele en militaire instellingen bij de genocide betrokken waren.⁴ In de Nederlandse schoolboeken blijft de intentionalistische benadering overheersen. Hitler blijft de drijvende kracht achter de Holocaust; hoewel de rol van de Wehrmacht, de SS, en individuele verantwoordelijke nazi's als Himmler en Heydrich in de genocide steeds nadrukkelijker is aangetoond, noemt de helft van de Nederlandse handboeken Himmler (bijvoorbeeld) niet in relatie tot de Holocaust.

Het boek *Pimpf im Dienst* was een handboek van de Hitlerjugend uit de jaren dertig.

Daderperspectieven

In de Nederlandse leermiddelen gepubliceerd tussen 1960 en 2010, hebben de daders van de vervolgingen een 'gezicht', maar de slachtoffers niet. In een hoofdstuk over de Tweede Wereldoorlog in

Adolf Eichmann tijdens zijn proces in Jeruzalem, 1961.
Bron: Israel Government Press Office.

Nederland uit een leerboek uit 1979 wordt gesteld dat de 'Nederlanders enorm hebben geleden: onder de Duitse heerschappij waren economische deprivatie en onderdrukking afschuwelijk, evenals de hongerwinter van 1944'.⁵ Toch wordt er geen woord besteed aan de deportaties van de Joodse bevolking uit Nederland. Slechts een van de Nederlandse schoolboeken (uit 2009) vermeldt de medeplichtigheid van Nederlandse politieagenten aan de vervolgingen.⁶ De helft van de leermiddelen blijft volhouden dat Nederlandse ambtenaren 'gedwongen waren' om de niet-Ariërverklaring te ondertekenen in 1940. Vaak worden de Jodenvervolgingen besproken in relatie tot het verzet hier tegen: de drie grote stakingen, de Cleveringalezing of de veroordelingen door de kerken. De vervolgingen van de Joden ging, zoals een van de schoolboeken het stelt, 'niet zozeer over de Joden, maar over de eeuwenlange traditie van tolerantie die op het spel stond'.⁷ In de Nederlandse schoolboeken wordt de Holocaust voorgesteld als een kwestie tussen de Duitsers en de Joden. De Holocaust wordt beschreven vanuit Duits daderperspectief. Het beeld van de Nederlandse bevolking die zich niet tegen de vervolgingen kon verzetten vanwege het meedogenloze en totalitaire karakter van de Duitsers, overheerst. Nederlanders lijken part noch deel te hebben aan deze geschiedenis; het lot van de Nederlandse Joden wordt nauwelijks besproken.

'Nederlandse lesmethoden hebben veel moeite om de Holocaust in de context van de Europese geschiedenis te positioneren'

Hiermee wordt de collectieve 'verzetsmythe' impliciet voortgezet – terwijl toch al lang bekend is dat veel Nederlanders steun boden aan de Duitse oorlogsinspanningen, dat de meeste Nederlandse ambtenaren meewerkten met het Duitse bestuur en dat veel gewone burgers passieve omstanders waren. Nederlandse leermiddelen blijven echter een beeld schetsen van een natie als slachtoffer van repressie, waardoor de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust nog altijd in een nationaal kader worden ingebed.

In het algemeen hebben Nederlandse lesmethoden veel moeite om de Holocaust in de context van de Europese geschiedenis te positioneren. De meeste negeren de complexiteit van de Holocaust. Feitelijke weergaven zijn vaak onnauwkeurig, de historische context van het Jodendom ontbreekt en het 'daderperspectief' is in de meeste leermiddelen nog steeds het meest dominante. Het antisemitisme wordt voornamelijk beschreven als een Duits fenomeen. Bovendien spelen de gebeurtenissen in Oost-Europa, zoals de vervolgingen door de *Einsatzgruppen* of de *Operatie*

Reinhard, nauwelijks een rol in de Nederlandse schoolboeken. Het nationale perspectief op de oorlog en de Jodenvervolgingen overheerst. Auschwitz is het centrale referentiekader; andere vernietigingskampen worden nauwelijks genoemd. Dit is merkwaardig omdat in Sobibór bijvoorbeeld meer dan 34.000 Nederlandse Joden werden vermoord. Een historische inbedding, zoals het Joodse leven in Nederland vóór en na de oorlog, ontbreekt geheel. Lesmethoden gebruiken veel voorbeelden van nazipropaganda om het antisemitisme te illustreren, maar veelal zonder kritische en historische inleiding. Het gevaar daarbij is dat leerlingen onwillekeurig dergelijke stereotype beeldvorming ten aanzien van Joden overnemen. In plaats van te verwijzen naar het belang van de Joodse cultuur voor de Europese samenleving, worden Joden over het algemeen gereduceerd tot een amorfe groep van slachtoffers. In alle geanalyseerde Nederlandse schoolboeken is er slechts één handboek (gepubliceerd in 2009) dat de vraag stelt hoe deze misdaden in Europa hebben kunnen plaatsvinden.⁸

Nazi-jargon

Veel (recente) Nederlandse schoolboeken gebruiken nog altijd nazi-jargon. Dat kan gezien worden als een impliciete manier om het perspectief van het slachtoffer te vermijden. Dus hoewel de Holocaust vanaf de jaren tachtig een nieuw en ander bewustzijnsniveau had bereikt, blijven de slachtoffers relatief afwezig in de leerboeken. Een van de redenen hiervoor is wellicht dat veel historici zich voornamelijk concentreerden op de vraag waaróm de Holocaust had kunnen plaatsvinden in een beschaafd land als Duitsland. Wat er precies was gebeurd, kwam pas later op de

⁵ *Geschiedenis in Onderwerpen*. 5/6 VWO Leerlingenboek (Meulenhoff Educatief 1979), 376.

⁶ *Sprekend Verleden*. Van Prehistorie tot en met Nieuwste Tijd. Handboek en Activiteitenboek VWO Geschiedenis Tweede Fase (Nijgh Versluys 2009), 117.

⁷ *Novem Wereld in Wording*. Van 1919 tot heden, deel 4 HAVO/VWO, (Van Goor Zonen 1972), 146.

⁸ *Sprekend Verleden*. Van Prehistorie tot en met Nieuwste Tijd. Handboek en Activiteitenboek VWO Geschiedenis Tweede Fase (Nijgh Versluys 2009).

academische agenda. Door onderzoek naar de rol van de *Einsatzgruppen* in Oost-Europa en naar de zogenaamde 'cumulatieve radicalisering' van het moordproces werden de nazimisdaden in een ander daglicht geplaatst. Daarbij werd geleidelijk aan de centrale positie van Hitler in het besluitvormingsproces verlaten; andere dadergroepen kwamen eveneens in het vizier.

De nieuwe interpretaties leverden nog steeds weinig ruimte op voor de slachtoffers van de Holocaust. Net zoals de meerderheid van de daders, werden ze nauwelijks voorgesteld als echte mensen. Hoewel recent onderzoek naar de Holocaust nog voornamelijk gericht is op de daders (hun persoonlijke levens, ideologische standpunten, acties en motieven van de politieke leiders van het *Reichssicherheitshauptamt* tot aan de 'ordinary men' van politiebataljons en de Wehrmacht), is er in de loop der jaren meer aandacht gekomen voor de slachtoffers van de Holocaust. Onderzoek heeft nieuwe slachtoffergroepen ontsloten (Sinti en Roma, gehandicapten, Sovjet-krijgsgevangenen, langdurig zieken, homoseksuelen, Jehova's getuigen, enzovoort).

Gebrek aan aandacht

In de Nederlandse leermiddelen (ook vanaf de jaren tachtig) gaat meer dan driekwart van de tekst (en van de primaire bronnen) over de Tweede Wereldoorlog in op de nationale omstandigheden van de bezetting, waarbij het overgrote deel het perspectief biedt van de daders of protesten van Nederlanders. Er is relatief weinig aandacht voor de vervolging van de Nederlandse Joden. Fysieke locaties in Nederland (zoals de Hollandsche Schouwburg, Vught of Westerbork) worden

nauwelijks genoemd. Dit lijkt een weerspiegeling te zijn van het algemene gebrek aan aandacht van de Nederlandse schoolboeken voor de vervolging van Joden in Nederland. Anne Frank is natuurlijk een uitzondering, maar dat zij van Joodse en Duitse afkomst was wordt nergens vermeld. Gemiddeld besteden Nederlandse leermiddelen slechts een paar regels aan de vervolgingen in Nederland. Ze bieden leerlingen dan ook heel weinig informatie over leven, discriminatie, gettovorming en deportatie van de Nederlandse Joden. Zo bieden vier schoolboeken het juiste aantal slachtoffers, twee schatten dat ongeveer 90.000 tot 95.000 Joden stierven, en de overige geven helemaal geen (precieze) informatie. Sommige leermiddelen missen de plank wanneer het gaat om basiskennis, zoals de Februaristaking van 1941. Enkele boeken beweren dat de staking een gevolg was van het feit dat 425 Amsterdamse Joden naar Mauthausen werden gedeporteerd. In werkelijkheid was deze deportatie het gevolg van de staking: de Communistische Partij riep op tot protest vanwege een dreigende NSB-regering en toenemend antisemitisme. Een van de repercussie maatregelen was de deportatie van die 425 Joden.

Lastige aspecten

Kortom, Nederlandse geschiedenis methoden hebben lange tijd een eenzijdig beeld van de bezettingsperiode en van de Holocaust geboden. Het 'nieuwe begin' in Nederland na 1945 diende in het onderwijs een terugkeer naar de traditionele Nederlandse identiteit te bewerkstelligen, waarbij het niet essentieel leek om lastige aspecten van het verleden aan de orde te stellen. In dit verband neigen Nederlandse schoolboeken er nog steeds toe de Holocaust te 'externaliseren', waardoor het ambivalente karakter van of de Nederlandse betrokkenheid bij de vervolgingen in feite wordt verwaarloosd. Juist deze afwezigheid van multiperspectiviteit en contextualisering, evenals de voortdurende aandacht voor 'daderverhalen', lijken de problemen van docenten met betrekking tot het lesgeven over de Holocaust eerder te vergroten dan te verminderen.

Het is dan ook van belang dat nationale narratieven in het geschiedenisonderwijs en in leermiddelen worden gedeconstrueerd. Leerlingen hebben belang bij het inzien van meervoudige perspectieven en tegenstrijdige meningen. Veel leermiddelen hebben problemen bij het beschrijven van belangrijke historische thema's als de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust als een internationale reeks van gebeurtenissen, die in het kader van een bredere Europese of niet-westerse geschiedenis dienen te worden verklaard. Daartoe zijn intensievere relaties tussen auteurs van tekstboeken, uitgeverijen en wetenschappers essentieel. ■

Originele poster van de film *Shoah* van Claude Lanzmann uit 1985.

Een troon als hoofdpersoon

Game of Thrones naast Potter en de Ring

Binnenkort start het laatste seizoen van *Game of Thrones*, een televisieserie gebaseerd op de boekenreeks *Het Lied van Ijs en Vuur* van George R.R. Martin. De boeken en vooral de televisieserie zijn enorm populair. Wat is het verschil tussen Martins kroniek en grootheden als Tolkiens *In de ban van de Ring* of Rowlings *Harry Potter*?

Joep Hermans is mediëvist, oud-lerarenopleider en werkt in Zweden als onderwijs- en arbeidsadviseur.

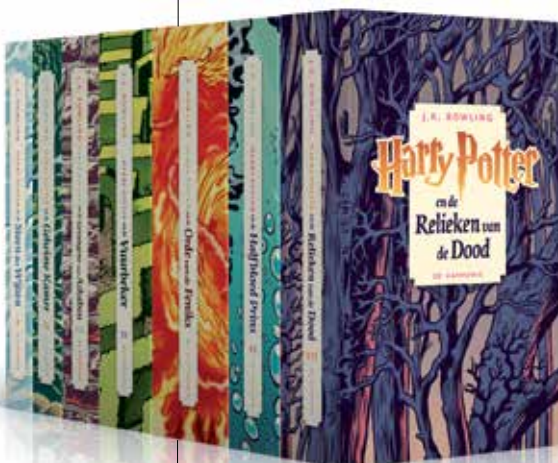
Vooropgesteld: Martin heeft veel te danken aan eerdere schrijvers die op uiterst vakkundige wijze mooie, uitgedachte fantasiewerelden wisten te scheppen waarin lezers konden ontsnappen aan de realiteit. Tolkien is de eerste waar veel mensen aan denken. Zijn *In de ban van de Ring* bezat – zo bleek achteraf – een geschiedenis die hij de jaren daarvoor uiterst minutieus geschapen had en die bevolkt werd door mensen en fantasiewezens als elfen, dwergen, enten en hobbits. Bijna iedere bladzijde van *In de ban van de Ring* is zwanger van een plechtige mythologie en een uitgedachte geschiedenis. In Tolkiens tijd was niet duidelijk hoe groot de lezersmarkt was voor dit soort boeken. Zijn eerste uitgever verkende dit voorzichtig: hij besloot het boek in drie opeenvolgende delen uit te geven. Het zetten van een boek was een dure aangelegenheid, met het uitbrengen van kleinere deeltjes werd een mogelijke verliespost

zo klein mogelijk gemaakt. Als de verkoop van het eerste deel achter zou blijven bij de bescheiden verwachtingen, hoefden de andere delen niet gezet en uitgegeven te worden. Er bleek vraag te zijn naar dit soort boeken. Inmiddels zijn er meer dan honderdvijftig miljoen boeken van Tolkien verkocht. Hij is de belangrijkste en meest invloedrijke fantasy-auteur aller tijden. Duidelijk werd dat er wereldwijd veel lezers van fantasy zijn en dat ze graag en veel lezen. George R.R. Martin bewandelt met *Het Lied van Ijs en Vuur* een breed pad dat veel lezers kent. Martin geeft toe dat zijn reeks geïnspireerd is op elementen uit de geschiedenis: de muur van Hadrianus, Vikingen in het noorden, in het oosten een machtig krijgsvolk te paard dat als een gesel Gods de koninkrijken bedreigt, vrije Italiaanse steden en de rijke Franse kroondomeinen in het zuiden. De goede observeerder ziet al vlot een reeks analogieën van middeleeuws Europa in de koninkrijken die Martin heeft geschapen. Alle stereotiepe beelden die er over het tijdvak zijn, gebruikt hij. Zijn boeken lijken weinig creatief, maar dit gebeurt wel vaker binnen het fantasygenre. Er zijn genoeg lezers die Seutonius *De Vita Caesarum* of Gregorius van Tours *Historia Francorum* niet kennen. Martin mengt veel van de banale en beruchte passages van deze schrijvers door zijn verhaal – en dat slaat aan.

Wachtende fans

Als schrijver heeft Martin het in deze tijd moeilijker dan Tolkien of C.S. Lewis die *De Kronieken van Narnia* schreef. Laatstgenoemden hadden een prima betrekking als hoogleraar in Oxford en werkten in hun vrije tijd de boeken uit die hen uiteindelijk beroemder maakten dan hun wetenschappelijke werk. Met het succes van *In de ban van de Ring* zag Tolkien tot zijn afgrijzen dat een complete generatie hippies zijn werk anders interpreteerde dan hij had beoogd. Zijn ideaal om mensen kennis te laten maken met de ethiek en traditie van Angelsaksische vertelkunst ging verloren in de vrije en woelige wereld van de sixties. Tolkien werkte kort aan een vervolg, gaf dit al snel op en boetseerde als een Pygmalion verder aan *De Silmarillion*. Dit boek, waaraan hij al vóór *In de ban van de Ring* was begonnen, verscheen uiteindelijk postuum. Voor Rowling, auteur van *Harry Potter*, was de druk groter. Terwijl zij werkte aan haar zevendelige reeks, werden de boeken een wereldhit en verfilmd. De druk waaraan Rowling blootstond, is eigenlijk niet voor te stellen. Toen zij aan haar vijfde deel werkte, werd bekend dat alleen al in Amerika deze eerste druk 6,4 miljoen stuks zou bedragen. Onderwijl was er een onverkwikkelijke rechtszaak wegens plagiaat, waarvan ze later werd vrijgesproken, en gingen miljoenen mensen naar de films van de

J.K. Rowling schiep de fantasiewereld van *Harry Potter*.

eerste delen. De populariteit van *Harry Potter* groeide en groeide. Rowling wist onder deze veranderende omstandigheden haar serie tot een goed einde te brengen, met een redelijk constante kwaliteit van haar boeken.

Hoe anders was het bij Martin. Tolkien en Rowling begonnen uit liefde voor het verhaal te schrijven in hun vrije tijd. Martin wilde al vroeg broodschrijver worden en slaagde daarin. Op zijn website verhaalt hij over zijn eerste bijeenkomsten op morsige verzamelaarsbeurzen voor sciencefictionliefhebbers. Hoewel Martin enkele prijzen won, bleef het grote succes uit. Hij ging door met schrijven, maar nu van scenario's voor sciencefiction- en fantasyseries voor televisie. Daar leerde hij dat een tv-serie zolang duurde als die succesvol was. Zolang hij met scenario's voor *Beauty and the Beast* of *Twilight Zone* kijkers wist te trekken, kon hij aanblijven als scenarioschrijver. Tien jaar later, in 1996, verscheen het eerste deel van *Het Lied van Ijs en Vuur*, dat als trilogie bedoeld was. Vijftien jaar later werd het eerste seizoen op tv uitgezonden onder de naam *Game of Thrones*. In 2019, acht

jaar later, wachten de fans nog steeds vol ongeduld op de laatste twee van de zeven delen. Op het internet onderhouden Martin en zijn fans een haat-liefde-relatie met elkaar. Deze online, en soms zelfs live interactie tussen fans en schrijvers is nieuw – en volgens critici vermakelijker dan de boeken zelf.

Geen enkele vorm van moraal

Het verhaal van Tolkien gaat over de strijd tegen het kwaad. Er is één object dat macht geeft, dat iedereen heel mooi vindt, en juist dat object moet stuk om het kwaad te kunnen vernietigen. Het kwaad is groeiende en inmiddels zo sterk dat spoed geboden is. Hoewel de protagonisten vliegende haast hebben, staan ze vaak genoeg stil om pagina's lang liedjes te zingen of oude versjes te reclameren. Alles is zeer serieus geschreven en er zit geen greintje humor in. In die twee zaken verschilt Rowling van Tolkien. Tolkien is prachtig, maar uiterst serieus. Potter is geschreven met vaart en zit vol humor. Rowling strooit met originele vondsten, hilarische anekdotes en kostelijke dialogen. Tolkien en Rowling schreven een fantasierijke jeugdroman met een duidelijke plot. Frodo die met zijn vrienden als naïeve, jonge hobbits vertrekken uit hun dorp om de heerser van het kwaad te verslaan. Potter die

als tiener de brugklas van de tovenaarswereld betreedt en het zeven jaar later moet opnemen tegen de Heer van het Duister. De rollen zijn duidelijk, het palet is helder. Goed en kwaad, niets er tussenin. Bij Martin is er geen goed of kwaad. Ieder personage streeft naar macht, met de troon als ultiem doel. Zonder duidelijk contrast halen alle personages rotstreken uit, iedere vorm van moraal of ethiek ontbreekt. Het is een spel. Een spel om de troon. Rowling blijft gedurende zeven delen dicht bij protagonist Harry. Als schrijfster wijkt ze zelden tot nooit van zijn zijde. Tolkien trekt het personaal perspectief wat breder. Hoewel de

'Op het internet onderhouden Martin en zijn fans een haat-liefderelatie met elkaar. Deze interactie tussen fans en schrijvers is nieuw – en volgens critici vermakelijker dan de boeken zelf'

hoofdmoot gericht is op Frodo, schrijft hij soms als observator die verhaalt hoe een verloren koning zijn rijk terug probeert te krijgen, soms gunt hij de lezer een kijkje in het innerlijk van een van de andere hobbits. Op dit punt laat Martin zijn ervaring als scenarioschrijver gelden. Veel van de tekst bestaat uit dialoog, beschrijvingen zijn spaarzaam en binnen het vaak ►

Links: George R.R. Martin, de schrijver van de boekenreeks *Het Lied van Ijs en Vuur*.
Onder: De familie Stark uit *Game of Thrones*.

breedsprakige fantasygenre met meanderend taalgebruik is het verfrissend om een zuinige schrijver te treffen. Binnen het perspectief schakelt hij soepel en makkelijk van persoon naar persoon. Als lezer ben je stomverbaasd als in het eerste boek de ogenschijnlijke protagonist sterft. In de daaropvolgende

‘Er zijn lezers die beweren dat binnen het werk van Martin de troon de eigenlijke hoofdpersoon is en de personages slechts voorbijgangers zijn’

delen past Martin deze truc vaker toe. Meer dan twintig verschillende personen treden beurtelings een of meerdere hoofdstukken voor het voetlicht. Dit zou een verklaring kunnen zijn voor de populariteit: er is altijd wel een personage om je mee te identificeren, en het verhaal wordt op deze wijze uit verschillende perspectieven beschreven. Er zijn lezers die beweren dat binnen het werk van Martin de troon de eigenlijke hoofdpersoon is en de personages slechts voorbijgangers zijn.

Van papier naar tv

Alle drie de verhalen, van Tolkien, Rowling en Martin, zijn verfilmd, wat bijgedragen heeft aan de populariteit. *In de ban van de Ring* gold lange tijd

als onverfilmbaar. In 1977 werd een eerste poging ondernomen, met gemengde resultaten. Elf jaar later volgde een even prachtig als doorwrocht dertien uur durend hoorspel bij de BBC. Regisseur Peter Jackson heeft goed naar deze radiouitzendingen geluisterd. Zijn filmtrilogie had een logische opzet, blonken destijds uit in de special effects, en werd met prijzen overladen. Het onverfilmbare boek was eindelijk verfilmd. De Potterfilms startten gelijktijdig met die van *In de ban van de Ring*. Ze volgen keurig de boeken, een spannende sprookjeswereld waarbinnen van alles mogelijk is, en die jaar na jaar grimmiger en enger wordt. Net als bij *In de ban van de Ring* strijdt het kwade met het goede. *Het Lied van Ijs en Vuur* kreeg diverse aanbiedingen om verfilmd te worden, maar Martin wees ze allemaal af. Toen de

commerciële tv-zender HBO voorstelde om er een tv-serie van te maken, stemde Martin toe. Hier bleek wederom de ervaring van Martin met de tv-wereld. Veel mensen beschikken inmiddels over een heuse thuisbioscoop, en het succes van tv-on-demand maakt budgetten mogelijk die voorheen enkel aan grote bioscoopfilms voorbehouden waren. Het verschil tussen tv en bioscoop is kleiner en wordt steeds kleiner. Waarom koos Martin voor een tv-serie en niet voor een verfilming? Als we naar de plot van de verschillende boeken kijken, is dit goed verklaarbaar. Tolkien en Rowling schreven een strijd van goed tegen kwaad, creëerden intelligente en creatieve verhaallijnen die de plot vaart en diepgang gaven. Martin heeft, zoveel is na vijf delen duidelijk, geen plot. Wat rest is de eerdere constatering dat er feitelijk één hoofdpersoon is: de troon. Alle personages verlangen op de troon te zitten. En alle personages veroorloven zich lage daden om die troon te veroveren. De combinatie van fantasy, veel seks en nog meer geweld in de *Game of Thrones*-afleveringen is vruchtbaar. Martin beseft dat hij blijft verkopen zolang het populair is. Daarbij is hij slim genoeg om deze populariteit te voeden door per seizoen steeds meer schokkende en weerzinwekkende historische aberraties op te voeren. Daar is weinig fantasie voor nodig. ■

Boven: De familie Lannister uit *Game of Thrones*.
Onder: Hoofdpersoneers van *Lord of the Rings*.

Helden. De grote avonturen uit de Griekse mythologie

Stephen Fry

Het vervolg op de bestseller *Mythos*. Fry beschrijft op beeldende en humoristische wijze de tijdloze verhalen uit de mythologie. Ze komen allemaal langs: Jason, Herakles, koning Minos, uiteraard Oidipous en vele anderen. Om heerlijk in weg te dromen (of voor te lezen in de klas).

Thomas Rap | € 24,99

Galg en guillotine. Executies door de eeuwen heen

Jonathan J. Moore

Makkelijk geschreven boek waarin genoeg anekdotes zijn opgenomen die uw leerlingen met afschuw zullen aanhoren. Maar u boeit ze er wel mee!

Davidsfonds | € 29,99

Het Plakkaat van Verlatinge.

De eerste onafhankelijkheidsverklaring

Anton van Hooff

Van Hooff schrijft regelmatig in *Kleio* over zijn specialisme, de oudheid, maar dit boek over het ontstaan en de inhoud van het Plakkaat mag er ook wezen.

Omniboek | € 18,99

Over oude wegen. Een reis door de geschiedenis van Europa

Mathijs Deen

De (oude) wegen in Europa waren eeuwenlang getuige van historische gebeurtenissen. Struikrovers, kruistochtvaarders, baronnen, eenvoudige voetsoldaten en handelaren gebruikten allemaal deze wegen. In dit boek wordt een reis over de oude wegen gemaakt en komt de geschiedenis tot leven.

Thomas Rap | € 22,99

Voor rede vatbaar.

Een filosofisch woordenboek voor Nederland

Paul Frentrop

Zijn vorige boek (*Het jaar 1759*) is een *must* voor iedereen die de verlichting behandelt. Dit nieuwe boek, een hommage aan Voltaire, is ook weer prikkelend, totaal anders en bedoeld voor wie 'met woorden strijdt'.

Prometheus | € 21,99

De klank van de stad. Een cultuurgeschiedenis van Venetië

Eric Min & Gerrit Valckenaers

Eeuwen Europese cultuurgeschiedenis zijn langzaam aan het wegzinken. In vorige eeuwen werd tijdens de *Grand Tour* steevast Venetië aangedaan. De stad was een muze voor musici, schilders en andere kunstenaars.

Polis | € 34,50

De geschiedenis volgens Bicker, 1746-1812

Mariëlle Hageman

Bickerseiland is een begrip in Amsterdam. Maar wie waren deze Bickers? De rijke regentenfamilie – ze leverden verschillende burgemeesters – maakt in dit boek de patriottentijd mee en de Bataafse Republiek. Leuk boek, waarin vele bronnen zijn verwerkt.

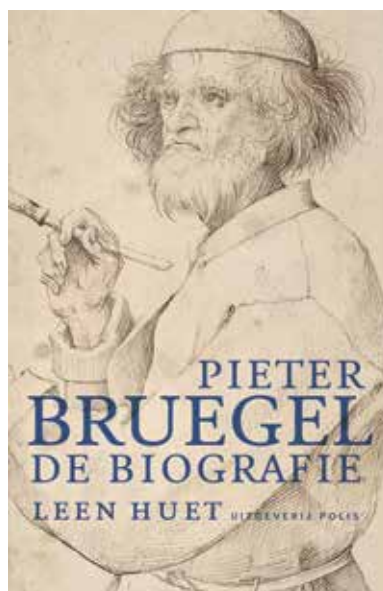
Van Oorschot | € 22,50

Zeventig jaar zoeken naar het compromis. Parlementaire geschiedenis van Nederland, 1946-2016

Bert van den Braak & Joop van den Berg

Vuistdik overzichtswerk van de Nederlandse parlementaire geschiedenis na de Tweede Wereldoorlog. Van conflict- naar harmoniemodel. Allerlei parlementariërs passeren de revue en de vele, typisch Hollandse conflicten worden besproken. Onmisbaar voor iedereen die staatsinrichting geeft.

Bert Bakker | € 56,99

Pieter Bruegel. De biografie

Leen Huet

2019 is het Bruegeljaar. Maar wie was deze figuur, die opgroeide in het rijke Vlaamse land en van dichtbij de politieke en religieuze twisten van de zestiende eeuw meemaakte? De impact van die twisten zijn te zien in zijn schilderijen.

Polis | € 19,99

Onder redactie van Ben Vriesema.

Afscheid van Indië

Vier persoonlijke verhalen

Zeventig jaar na dato, nu de laatste veteranen heel oude mannen zijn en hun gelederen uitdunnen, worden nog steeds details van de Indonesische dekolonisatiestrijd openbaar gemaakt. Persoonlijke ervaringen kunnen nog net worden opgetekend – of net niet meer. Lang verborgen gebleven bronnen vertellen een verhaal dat de herinnering aan tempo doeloe op losse schroeven zet.

Nicole van der Steen
is redacteur bij Kleio.

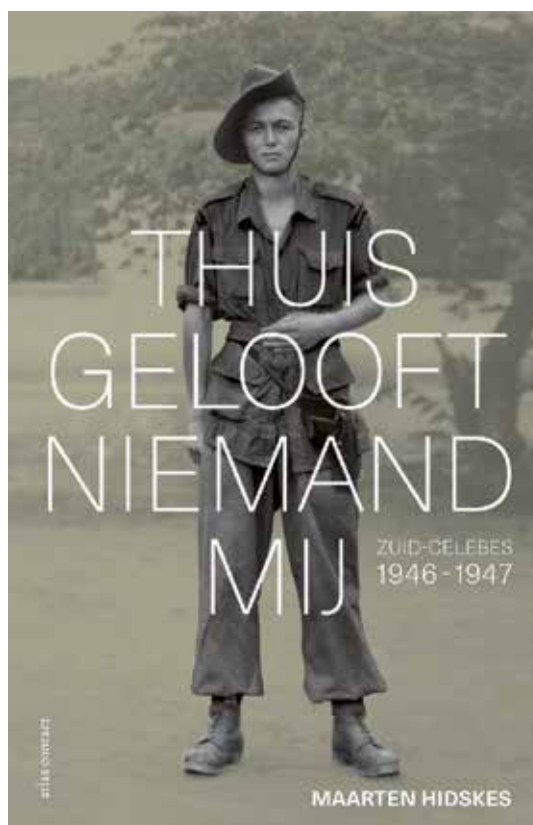
In 2016 verscheen het boek *Thuis gelooft niemand mij*, het verslag van de zoektocht van Maarten Hidskes naar de ervaringen van zijn vader op Zuid-Celebes. Daar was Piet Hidskes ingedeeld bij het Depot Speciale Troepen (DST) dat in 1946 en 1947, onder leiding van kapitein Raymond Westerling, de orde moest herstellen. Maarten Hidskes verloor zijn vader in 1992, zonder dat deze zijn zoon ooit had verteld wat hij als commando had gezien en gedaan. Er was wel iets bekend over zijn Indische jaren, maar de details werden zorgvuldig vermeden en Maarten wilde zijn vader verdere vragen besparen. Zoals hij het in zijn boek verwoordt: 'Mijn vader was als vrijwilliger met de eerste boot naar Indië vertrok-

ken, was commando geworden, had gediend bij kapitein Westerling, en toen Indië al een verloren zaak was, was hij thuisgekomen en daarna voor Defensie gaan werken. Strikt genomen bevatte deze weergave geen feitelijke onjuistheden; er ontbrak alleen bepaalde informatie. Bijvoorbeeld dat de terugreis was verlopen via het Militair Neurose Hospitaal.'

Westerling was destijds al decennia berucht om de hardhandige manier waarop hij te werk was gegaan: om hem heen hing – naast een heldenstatus – de geur van oorlogsmisdaden. In het boek beschrijft de auteur hoe hij stap voor stap op het spoor komt van wat zich in Zuid-Celebes heeft afgespeeld, waarbij hij voortdurend de rol en de

emoties van zijn vader tracht te reconstrueren. Op de begrafenis van Piet Hidskes ontmoet hij de mannen van het DST, die hun strijdmakker een laatste saluut komen brengen. Dan pas besluit hij zelf uit te gaan zoeken wat hij zijn vader had willen vragen. Hij raadpleegt inlichtingenrapporten, patrouilleverslagen, brieven en interviews. De oude strijdmakkers laten zich ondervragen, maar zijn decennia na dato nog huiverig om openheid van zaken te geven. Sommigen blijken praten over hun herinneringen niet aan te kunnen, anderen zijn bang met name genoemd te worden, weer een ander wordt op cruciale momenten door zijn vrouw teruggefloten. Loyaliteit aan hun kameraden en kapitein Westerling, die hun bovendien opdroeg niet te praten, speelt hen decennia later nog parten. Maarten hoort tussen de regels door dat wat niet gezegd wordt, blijkbaar te erg is om gezegd te worden: er waren jongens bij die op de thuisreis 'zo gek waren geworden in hun kop dat ze liggend de boot verlieten'. Aan het einde van het boek is de rol van Piet Hidskes bij de 'affaire-Zuid-Celebes' nog steeds niet opgehelderd, maar dan is er wel een beeld van de gebeurtenissen geschetst dat niet meer te loochenen valt. De ordehandhaving van Westerling en andere officieren leverde verbijsterende aantallen, vaak willekeurige, slachtoffers op, die decennia lang onder het tapijt zijn geveegd.

Westerling in Celebes

Toen na de Japanse capitulatie de Republiek Indonesië voet aan de grond kreeg in met name Java en Sumatra, besloot Nederland de archipel op te delen in een westelijke en een oostelijke deelstaat. Celebes vormde het zwaartepunt in de nog op te richten deelstaat Nederlands-Oost-Indië, waar nog een kans op behoud van het Nederlandse gezag bestond. Halverwege 1946 heerste daar echter totale anarchie. Nationalistische terreurbendes maakten iedereen af die verdacht werd van heulen met de Nederlanders. Het KNIL stond machteloos. Besloten werd de commando's van het Depot Speciale Troepen erheen te sturen. Piet Hidskes begon in december 1946, na maandenlange training, aan zijn eerste actie in een kampong bij Makassar. Hier maakte hij kennis met de werkwijze van de pas tot kapitein benoemde Raymond Westerling: kampongbewoners verzamelen, kamponghoofd ondervragen, mogelijke bendeleden naar voren roepen en deze standrechtelijk executeren. Er werd geen tijd verspild aan waarheidsvinding. Zoals deze actie volgden er nog vele, steeds op dezelfde manier, met steeds tientallen slachtoffers, die waren aangewezen door 'informanten' in de kampongs en van wie nooit onwankelbaar schuld aan terreur daden werd vastgesteld. Steeds meldde Westerling dat hij de onschuldige kampongbewoners verlostte van gefiltreerde extremisten; soms leken de doodsbange overlevenden hem dankbaar. Zijn lijsten met namen van terreurverdachten zijn nooit teruggevonden. ▶

Generaal Kruis inspecteert de troepen op Sumatra, 1947. Nationaal Archief.

Vreselijke noodzaak

Bij het lezen van de actieverslagen wil Hidskes aanvankelijk niet geloven dat zijn vader hierbij aanwezig was en waarschijnlijk een actieve rol speelde, maar hij moet wel, van een persoonsverwisseling kan geen sprake zijn. Wist zijn vader wat hem te wachten stond? Zijn strijdmakkers geven een inkijkje in de hoofden van de Nederlandse vrijwilligers, die elk moment mochten opstappen. Piet Hidskes stapte niet op. Maarten beseft dat hij de zielenroerselen van zijn vader nooit meer kan achterhalen, maar begrijpt van de oude commando's dat die geen grote morele problemen ondervonden. Ze vonden het een vreselijke methode, maar het eiland moest binnen een paar maanden worden bevrijd van de terreur en alle andere methoden hadden gefaald. De jongens waren ervan overtuigd dat Westerling zijn opdracht van hogerhand had gekregen. Westerling ontving ondertussen alle lof van de legertop omdat hij de rust herstelde. Er ontstond zelfs een soort heldenverering om hem heen. Tot alarmerende berichten over het optreden van het DST doordrongen tot gouverneur-generaal Van Mook, die ze wilde laten onderzoeken. Aanvankelijk sloten de gelederen zich en legden generaal Spoor en kolonel De Vries alle kritiek naast zich neer. Na een maand op Celebes werd het DST opgesplitst in twee groepen: Troep 1 onder Westerling, Troep 2 onder bevel van onderluitenant Vermeulen. Vermeulen had dezelfde vrijbrief als Westerling om terroristen ('rampokkers') te executeren, maar was veel minder beheerst. Onder zijn leiding werden bloedbaden aangericht. Maarten Hidskes probeert halverwege zijn boek te achterhalen in welke groep zijn vader terecht was gekomen. Zijn moeder beweert stellig dat hij altijd bij Westerling is gebleven en veteraan

Het ontruimen van een huis tijdens de politionele acties. Deze foto hoort bij een instructieserie van het KNIL uit 1946. Nationaal Archief.

Peter bevestigt dat, wat hem voorlopig geruststelt. De oude vrienden van zijn vader weten echter verdacht veel van de acties van Vermeulen, hoe weinig details ze ook loslaten. Toen drie vermiste DST-soldaten in mootjes gehakt ('getjingtjand') werden aangetroffen bij een kampong, draaide Vermeulen door. Op het terrein Galoeng Lombok, waar bewoners van verschillende kampongs bijeen waren gebracht, schoot hij lukraak mannen door het hoofd. De mensen begonnen te vluchten. Door de commando's werd nu in het wilde weg met stenguns op de rennende menigte gevuld. Er vielen 364 doden, die op bevel van de Nederlanders in een massagraf werden gegooid. Dit incident zou later (foutief) bekend worden als de Vuurpaniek van Galoeng Galoeng en door de betrokken officieren tegenover een onderzoekscommissie worden gebagatelliseerd. De militaire rapportage vermeldt dat de actie 'een aantal doden bij de vijand' opleverde. Vermeulen werd voorgedragen voor een koninklijke onderscheiding vanwege zijn 'successen' in Zuid-Celebes. Een veteraan Wim vertelt aan Maarten dat hij samen met Piet Hidskes in de troep van Vermeulen zat.

Doodgewone jongens

De aantallen slachtoffers van de gehele periode van twaalf weken op Celebes blijken niet vast te staan. In zeventig jaar verschoven die van enige honderden naar meer dan 40.000. In de rapportages ontbreken vaak precieze locaties en data. Zonder uitzondering werden de verantwoordelijke officieren door de Commissie Gedragingen en Onderscheidingen geprezen om hun moed, beleid en tact. Zelfs kapitein Rijborz, die Vermeulen verving en er door zijn troepen van werd verdacht plezier te hebben in het moorden. Toch waren hun militaire carrières definitief voorbij. Voor de commando's was in Nederland niets geregeld: velen hadden moeite aan een baan te komen, opvang bestond niet.

Het boek van Maarten Hidskes bevat nauwelijks informatie over de acties op Celebes die niet al in de laatste decennia (mede door zijn eigen onderzoek) bekend is geworden. Wat dit verhaal zo schokkend maakt is de intimiteit en de onvoorstelbaarheid ervan. Getuige de foto op het omslag was Piet destijds een knappe jongen met een open blik en een oer-Nederlandse uitstraling. Volgens zijn strijdmakkers een goudeerlijke vent waar je van op aan kon, een goeie jongen. De foto is begin 1946 gemaakt, ver voor de overplaatsing naar Celebes. Laten we ervan uitgaan dat al die commando's van het DST als zulke leuke, avontuurlijke, doodgewone en wat naïeve jongens begonnen aan hun opdracht. Decennia na Celebes waren ze zorgzame echtgenoten en liefhebbende vaders. Hoe valt dat te rijmen met het structurele geweld, de massale en willekeurige executies waaraan zij in krap twaalf weken hebben deelgenomen? Dat

Foto van kapitein Raymond Westerling in november 1948. Ministerie van Defensie.

op van andere Indiëveteranen, tot doodsbereidingen aan toe. Hueting en zijn gezin moesten onderduiken op de Veluwe. Er waren ook veteranen die hem steunden en eindelijk durfden te praten. *Achter het Nieuws* kon nog twee lange afleveringen vullen met het onderwerp. In elk geval voelde de regering nu ook de noodzaak de beerput van de politionele acties te openen. Met Cees Fasseur als secretaris startte de 'Coördinatiegroep Indonesië 1945-1950' een archiefonderzoek. Hieruit kwam de Excessennota voort, meer een inventarisatie van het beschikbare archiefmateriaal dan een echt diepgravend onderzoek. Deze lange (en nog onvolledige) opsomming van geweldsmisdrijven was voor Hueting en zijn medestanders voorlopig het hoogst haalbare. Er volgde geen parlementaire enquête, en zo bleef Hueting's stelling dat de 'excessen' structureel beleid waren nog decennia in de lucht hangen.

Dwarse generaal

In de nasleep van deze onthullingen werd in 1969 ook Raymond Westerling geïnterviewd. Een gesprek waarin hij onomwonden toegaf dat honderden Indonesiërs onder zijn leiding, en met toestemming van de regering, standrechtelijk waren geëxecuteerd. Oorlogsmisdaden had hij niet gepleegd, dat waren andere officieren als Vermeulen en Rijborz geweest. Westerling was gedwongen ontslagen in 1948 en probeerde in 1950 nog een massale opstand tegen Soekarno te ontketenen. Toen dat mislukte, was het voor de Nederlands-Indonesische betrekkingen van het grootste belang dat hij niet in Indonesië zou worden berecht. De man die hem met toestemming van premier Drees het land uit smokkelde, generaal-majoor D.R.A. van Langen, was de grootvader van Hans Goedkoop.

'De generaal-majoor eindigde als gefrustreerde adviseur van de brandweer, met hoge militaire onderscheiding en al'

is het meest beklemmend: deze aardige mannen konden zich ook niet voorstellen wat ze daar hebben gezien en gedaan en zijn op slot gegaan. Maarten Hidskes heeft zich verdiept in het gedrag van groepen in geweldsomgevingen, om dat van zijn vader te kunnen plaatsen. Klokkenluiders zijn in die omstandigheden ernstig in de minderheid. Op Celebes was de klokkenluider een bestuursambtenaar, die niet gehoord werd. De grootste groep betrokkenen bestond uit 'gevoellozen', die zich lieten verdoven door het geweld. Maarten kan weinig anders dan zijn vader hier indelen. De enkeling die later niet praatte én zijn herinneringen niet kon verdringen, is in grote psychische problemen geraakt. Een ander die er wél in het openbaar over praatte (in *Andere Tijden* in 2007), is door de veteranen uitgekotst en voor leugenaar uitgemaakt: er was een erecode geschonden.

Geopende beerput

Een bekend voorbeeld van het laatste is de op 11 november 2018 overleden Joop Hueting. Hueting diende als negentienjarige dienstplichtige op Oost-Java tijdens de politionele acties. Al in 1956 zocht hij vergeefs contact met de media. In december 1968 werd hij geïnterviewd door de Volkskrant. Als vervolg daarop (over de feestdagen heen getild om de kijker niet te belasten) werd hij in januari 1969 geïnterviewd voor *Achter het Nieuws*. Hueting werd de eerste die openlijk sprak over Nederlandse oorlogsmisdaden waarvan hij in Indonesië getuige was geweest en waaraan hijzelf had deelgenomen. Volgens hem was het extreme geweld 'van hogerhand officieel verordonneerd'. Daarmee riep hij heftige reacties

Hans Goedkoop heeft een boekje geschreven over wat er daarna met zijn opa gebeurde, eveneens een verslag van een persoonlijke zoektocht. Je zou denken dat hij, na voortreffelijk leiding te hebben gegeven aan zijn troepen op Java, nog een prachtige carrière in overheidsdienst had. Maar hij eindigde als gefrustreerde adviseur van de brandweer, met hoge militaire onderscheiding en al. Daarachter zat een geheim dat in de familie zorgvuldig was toegedekt en vergeten: opa had zelf al zijn KNIL-materiaal bij de overheid ingeleverd. Hoge commissaris Hirschfeld, commandant van het KNIL, bleek gepasseerd bij Westerling's ontsnapping en had het ontslag van de generaal geëist. Na intensief archiefonderzoek concludeert ►

Goedkoop bovendien dat Van Langen er opvattingen over de demobilisatie van het KNIL op na hield, die de regering onwelgevallig waren. Voor de tienduizenden inheemse manschappen die in Indonesië zouden achterblijven, was niets geregeld. Ze zouden in het nieuwe Indonesische leger worden opgenomen – de voormalige vijand. Uit Van Langens stukken spreekt de dreiging van een opstand tegen Soekarno van de voormalige KNIL-militairen. Hij zag daar wel iets in, ook om te voorkomen dat het land zou afglijden naar het communisme. Van Langen wist dat het KNIL al begonnen was met muiten. De regering maakte duidelijk dat het zijn taak was dergelijke anarchie de kop in te drukken, maar hij wierp zich op voor het inheemse KNIL-personeel, dat van Den Haag geen enkele beloning in ruil voor zijn loyaliteit kon verwachten. Toch ging Van Langen op pad om overal in de archipel de gemoederen te bedaren. Daarna ontbond hij zijn leger, werd onderscheiden met de Bronzen Leeuw en vertrok naar Nederland. Waar de beloofde mooie carrière op de lange baan werd geschoven en de dwarse generaal uit het zicht verdween. Hans Goedkoop heeft zijn boekje geschreven als eerbetoon aan een moreel hoogstaand officier die geruisloos werd afgevoerd, omdat hij zich niet schikte in de plannen van zijn regering, en heeft zo ook een vergeten geschiedenis zichtbaar gemaakt.

Tempo doeloe. Foto van de Padangse Bovenlanden in 1910.

Tempo doeloe

Te midden van alle onthullingen over het Nederlandse geweld tegen Indonesiërs, klinkt een ander geluid dat ophef veroorzaakt. Kester Freriks reageerde met een pamflet waarin hij pleit voor herwaardering van de zoete herinneringen van de 'Indischmensen'. Tempo doeloe staat voor de periode van het laatste kwart van de negentiende eeuw tot halverwege het interbellum, de 'goede oude tijd' waarin Nederlanders en Indonesiërs in de koloniale samenleving probleemloos hun plaats wisten. Met de kennis van nu weten we dat op dat beeld heel wat is af te dingen. Freriks rekt tempo doeloe overigens op tot 1957, het jaar waarin hij als peuter met zijn ouders 'Indië' ge-

dwongen verliet. Veel Nederlanders met een Indiëse achtergrond hebben heimwee naar een land dat in hun vezels zit, maar niet meer in die vorm bestaat. In een nogal ongestructureerd betoog eist Freriks namens hen het recht op om hun herinneringen, aan het zonlicht, de geuren, de hitte, de grote witte huizen en zelfs aan de bedienden te mogen koesteren. De Indischmensen van toen waren immers onschuldig, ze deden niets anders dan wonen in het paradijs. Om te laten zien dat hij heus niet onder een steen heeft geleefd, weeft hij opmerkingen over de pijnlijke ervaringen van Indonesiërs met het koloniale systeem en over het geweld van de politioenele acties lukraak door zijn pleidooi, maar zijn erkenning van Nederlandse wandaden blijft halfslachtig en plichtmatig. Alle auteurs van boeken die de vinger op die zere plekken leggen, maakt hij hetzelfde verongelijkte verwijt: hun perspectief is eenzijdig en beperkt, ze eisen onterecht alle aandacht op voor hun visie en ze pakken de Indiëse Nederlanders hun jeugd af. Dat deze houding scherpe reacties oproept is geen wonder. Freriks vermeldt niet dat aan het Nederlandse koloniale systeem structurele onderdrukking, machtsmisbruik en een racistische basishouding ten grondslag lagen. Tijdens tempo doeloe leek de koloniale samenleving tot rust gekomen maar we weten nu hoe de vulkaan onder de oppervlakte rommelde. Hij kent de verwijten wel, en probeert die te weerleggen met de argumenten dat het systeem toch ook voor veel Indonesiërs goed werkte, dat veel Nederlanders heel netjes met hun personeel omgingen, dat er interculturele vriendschappen bestonden en dat zelfs de Indonesische schrijver Mochtar Lubis zich niet negatief uitliet over de Nederlandse tijd, wat overigens maar half waar is. Dat met de huidige inzichten de nostalgische herinneringen van Indiëse Nederlanders ineens 'verboden' zijn, is natuurlijk onzin. Ze vormen een waardevol en fascinerend onderdeel van de koloniale geschiedenis en vertellen meer over de Nederlandse mentaliteit dan de dragers ervan lief is. Zolang we maar niet uit het oog verliezen dat niets menselijks het Nederlandse gezag vreemd was. Dat het net als andere koloniale machten zijn racistische en bloeddorstige gezicht liet zien zodra daar na de oorlog ruimte voor was. ■

Verder lezen

Maarten Hidskes, *Thuis gelooft niemand mij. Zuid-Celebes 1946-1947* (Amsterdam/Antwerpen 2016).

Hans Goedkoop, *De Laatste Man. Een herinnering* (Amsterdam/Antwerpen 2012).

Kester Freriks, *Tempo Doeloe, een omhelzing* (Amsterdam 2018).

Verscheidene interessante online bronnen bij dit artikel zijn te vinden op www.vgnkleio.nl.

Nederland en België bleken onverenigbaar

De oorzaken van de Belgische Opstand

De samenvoeging van België en Nederland onder Willem I was vanaf het begin af aan een lastige klus door de grote verschillen tussen beide gebieden. De uiteindelijke opstand vond plaats onder invloed van anticonservatieve liberalen, die door de Nederlandse overheid ernstig werden onderschat. Europese politiek besliste de zaak ten slotte.

Kleio gaat wat dieper in op de verplichte voorbeelden. Met behulp van deze achtergrondinformatie kunt u uw leerlingen nog beter voorbereiden op de examenstof. Een serie om te bewaren dus. Dit artikel geeft achtergrondinformatie bij het verplichte voorbeeld *Belgische Opstand (1830)*.

Na de nederlaag van Napoleon in 1815 herstellen de mogendheden de oude monarchieën en betrachten vooral vrede en stabiliteit in Europa. In Nederland kan koning Willem I van Oranje-Nassau de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden onderbrengen in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Het wordt geen gemakkelijke hereniging. De tegenstellingen tussen beide landdelen situeren zich op terreinen die juist krachtige instrumenten voor staats- en natievorming moeten zijn: taal (Nederlands versus Frans), godsdienst (protestanten versus katholieken), economie (de industriële zuidelijke opmars versus de noordelijke handelsnatie) en financiën (de grote noordelijke schuld en hoge belastingen op basismiddelen). Willem I zet er zich alleszins voor in om zijn constructie te doen slagen en hij zorgt ook in het Zuiden voor een draagvlak binnen de elite en voor verwezenlijkingen die een blijvende invloed uitoefenen. De industriële, commerciële en financiële burgerij krijgt heel wat steun, en ook infrastructuur, onderwijs, wetenschap en cultuur worden gestimuleerd. In deze kringen klinken dan ook weinig oppositiegeluiden. Die zijn er wel in katholieke kringen. Tussen het protestantse Noorden en het katholieke Zuiden heerst wederzijds wantrouwen. Willem I staat bovendien in de traditie van de verlichte vorsten en zet hun politiek voort (de verkoop van genationaliseerde kerkelijke goederen, overheidscontrole op onderwijs en kerk, religieus pluralisme, etc.). Een minderheid van zuidelijke katholieken sluit erbij aan, maar de kerke-

Els Witte is emeritus-hoogleraar van de Vrije Universiteit Brussel.

lijke leiders, de clerus en overtuigde aanhangers van Rome verzetten zich ertegen. Liberalere katholieken komen op voor de vrijheid van godsdienst en onderwijs en willen zich op die wijze aan overheidscontrole onttrekken. Het regime van Willem I is ook een typisch restauratieregime, waarin oude en nieuwe politieke stromingen worden samengebracht. Vroegliberale krachten vallen de conservatieve concepten aan (een sterke monarchie, beperkte politieke inspraak en parlementaire controle, een adel met belangrijke posities, etc.). In het Zuiden is die stroming al in sterkere mate doorgedrongen dan in het Noorden. Een jongere generatie goed opgeleide liberalen en liberale katholieken zoeken toenadering tot elkaar en maken gebruik van de pers en van succesvolle en grootschalige petitieacties om heftig oppositie ►

Koning Willem I in 1819. Schilderij van Joseph Paelinck. Rijksmuseum.

te voeren. De regering en vooral de minister van Justitie, Cornelis van Maanen, beantwoorden die met harde repressie en blazen hierdoor de bruggen met deze opposanten op. De zuidelijke ministers zien dat met ongenoegen gebeuren. Vreedzaam overleg ligt nu niet meer voor de hand. Er ontstaat ruimte voor extremisme dat zich in 1830 in een revolutionaire beweging ontploft.

Sociaal protest

De harde kern van deze oppositiebeweging radicaliseert in de zomer van 1830. Ze zoekt een bredere achterban bij ambachtsslui, dienstpersoneel, arbeiders, dagloners en werklozen. De economische crisis die in datzelfde jaar heerst, doet het sociale protest in deze kringen toenemen. De regering en de ondernemers worden er verantwoordelijk voor gesteld. De revolutionairen kunnen dit protest aangrijpen om gewelddadige acties los te maken voor hun eigen politieke doelstellingen: de scheiding tussen Noord en Zuid. In Parijs hebben revolutionairen het restauratieregime van de Bourbons in juli 1830 omvergegooid. Deze gebeurtenissen stimuleren ontegenzeggelijk de Belgen. Ze krijgen trouwens hulp van Franse oud-militairen die in Brussel als echte gewelddadige ondernemers optreden. De voorstelling van de vrijheidsstimulerende opera *De Stomme van Portici* wordt eind augustus 1830 het sein voor de eerste rellen.

De krachten van de Belgische revolutionairen worden door de koning en de regering ernstig onderschat. Verkeerde inschattingen hebben tot gevolg dat men veeleer achter de gebeurtenissen aanholt.

Zo treedt het leger eind augustus 1830 nauwelijks op en haalt de koning de gematigde oppositie naar de Staten-Generaal in Den Haag, zodat die de radicalen in Brussel nog moeilijk kan intomen. Door het leger worden vervolgens een paar tactische fouten gemaakt. De jonge bevelhebber, prins Frederik, maakt na vier dagen en talrijke doden en gewonden een einde aan de Brusselse Septembergevechten, waarbij aan Belgische zijde sluipschutters geduchte vijanden voor de troepen van het koninklijke leger in het Warandepark blijken te zijn geweest. Het wordt het begin van de terugtocht van het leger van Willem I uit het Zuiden. De Belgen hebben ondertussen vrijwilligerskorpsen tot stand gebracht om de gevechten aan te gaan. De Antwerpse citadel en de Maastrichtse vestingstad blijven in handen van het Noorden en ook de grenzen van het oude Nederland worden met succes beschermd, maar de andere zuidelijke gebieden komen in handen van de Belgische revolutionairen.

Hardhandige machtswissel

Op een hardhandige wijze voltrekken de Belgen nu de machtswissel. Afzettingen en bestraffingen van koningsgezinden hebben systematisch plaats. Wie aangevallen wordt of zich bedreigd voelt, vlucht. Bestuurders, burgemeesters, magistraten, journalisten, professoren en vooral belastingambtenaren zoeken het Noorden op, of Aken of Rijsel. Ballingengemeenschappen ontstaan op die manier. Noord-Nederlanders die zich in het Zuiden hadden gevestigd, zijn niet langer welkom en verlaten hals over kop het land. In Brussel worden overheidsgebouwen

Nederlandse troepen vallen in september 1830 Brussel binnen. Tekening uit 1885, British Library.

en woningen van koningsgezinden geplunderd en vernield. Oranjesymbolen worden verwijderd en straten van naam veranderd. Vooral radicale republikeinen slagen er vervolgens in om in november 1830 de voor de koning vernederende uitsluiting van de Nassaus van de Belgische troon aanvaard te krijgen. Die stemming heeft plaats in het Nationaal Congres, de constituante die ondertussen door censuskiezers is verkozen.

Bij de aanvang van de revolutie in september 1830 ontstaat er echter een tegenbeweging, die gedragen wordt door de meerderheid van de zuidelijke elite (adel, economische burgerij, voormalige ambtenaren, magistraten en officieren). Zij willen van geen scheiding weten. Maar om een contrarevolutie te doen slagen heeft men het Nederlandse leger nodig, en dat blijkt een zwak punt. Zo wordt er in de lente van 1831 niet gebruikgemaakt van de crisisperiode waarin de Belgische revolutionairen zich bevinden. De voorbereide coup slaagt niet en het gezag wordt de revolutionairen niet ontnomen. De weg voor Leopold I ligt nu open. Op 21 juli 1831 legt hij de eed af aan de ondertussen tot stand gekomen Grondwet.

Europese invloed

Deze ontwikkeling heeft veel te maken met de opstelling van de Europese mogendheden. In Noord-Nederland wordt zoals verwacht met grote verontwaardiging op de Belgische revolutie gereageerd.

De nationalistische opstoot tijdens de Tiendaagse Veldtocht van begin augustus 1831 is bijzonder groot en het leger onder leiding van de prins van Oranje behaalt verschillende overwinningen. De Franse militaire interventie, met goedkeuring van Engeland, belet echter dat het succes verzilverd kan worden. Tot de lente van 1831 vindt Engeland een scheiding van Noord en Zuid met de prins van Oranje op de troon de beste oplossing. Het wil Frankrijk in de hand houden door ermee samen te werken, want een Europese oorlog moet te allen tijde vermeden worden. Maar als de orangistische coup van 26 maart mislukt, gaat Engeland ermee akkoord dat zijn andere kandidaat, prins Leopold van Saksen-Coburg, koning van België wordt en een huwelijk met een dochter van de Franse koning in het vooruitzicht wordt gesteld. De voorstanders van een onafhankelijk België krijgen dus de steun van de Europese mogendheden tijdens de lange periode (1831-1838) dat Willem I volhardt in zijn poging om de soevereiniteit van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden voor zijn dynastie te behouden. ■

Belgen komen in opstand tegen de Noord-Nederlandse regering in Brussel, september 1830. Geschilderd door Egide Charles Gustave Wappers in 1835. Koninklijke Museum voor Schone Kunsten van België.

Politieke geschiedenis van België

Els Witte schreef *Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden*. In 2016 verscheen hiervan de twaalfde uitgave. Eerder schreef ze *De constructie van België (1828-1847)* en *Het verloren koninkrijk* over de Belgische orangisten.

Heldenkoning van Schotland

Outlaw King brengt veertiende-eeuwse Schotse onafhankelijkheidsstrijd tot leven

Het zou zomaar kunnen dat de aanstaande brexit, impopulair in Schotland, iets te maken heeft met de hernieuwde belangstelling voor Schotse vrijheidsstrijders. William Wallace kenden we al langer door de film *Braveheart*, zij het in een nogal ahistorische gedaante. Nu kunnen Netflix-kijkers in de film *Outlaw King* kennismaken met zijn tijd- en strijdgenoot Robert the Bruce, die in 1306 koning van Schotland werd.

Nicole van der Steen
is redacteur van Kleio.

Robert the Bruce werd geboren in 1274 als oudste zoon van Robert de Brus, zesde heer van Annandale, een leenman van de Engelse koning Edward I. Een voorvader van hem, Robert de Brus I, was van Normandische afkomst en vestigde zich in 1124 in Schotland in het gevolg van koning David I. Als nazaten van deze David maakten Robert en zijn familie aanspraak op de Schotse troon. In de dertiende eeuw was de verhouding tussen Engeland en buurland Schotland naar middeleeuwse maatstaven vreedzaam. Schotse edelen als Robert en zijn vader bezaten landgoederen in Engeland en brachten veel tijd door aan het Engelse hof. Aan het einde van de eeuw brak echter de Eerste Schotse Onafhankelijkheidsoorlog uit, waarin een belangrijke rol was weggelegd voor William Wallace.

Alexander III, koning van Schotland, overleed in 1286. Zijn enige erfgenaam was zijn kleindochter Margaret, een Noors prinsesje dat in 1290 op zevenjarige leeftijd overleed, op weg naar haar Schotse bezittingen.

Dertien adellijke families betwistten elkaar nu het recht op de troon. Robert de Brus, vijfde heer van Annandale, de grootvader van de latere koning Robert I, was regent geweest tijdens de minderjarigheid van Alexander en aan hem gerelateerd, en ging er dus vanuit dat hij hem zou opvolgen. Zijn voornaamste tegenspeler was John Balliol, die eveneens afstamde van koning David I. Omdat de heren er samen niet uitkwamen en Robert zelfs een leger verzamelde, werd koning Edward I gevraagd te komen adviseren bij de keuze voor een koning. In de koningloze periode tussen 1290 en 1292 waren zes hoge edelen aangesteld als 'Guardians of Scotland'.

Edward dwong tijdens deze 'Great Cause' de Schotse edelen gehoorzaamheid aan hem te zweren op straffe van confiscatie van hun grondbezit. Hij liet beide pretendentes veertig juryleden aanstellen en koos er zelf 24; op basis van hun adviezen zou hij de knoop doorhakken. In november 1292 viel de beslissing, ten gunste van John Balliol. Edward maakte al snel

Robert the Bruce in Outlaw King, koning en aanvoerder van de Schotse onafhankelijkheidsstrijd.

Bruikbare scènes

De gehele film bevat bruikbare beelden van het Schotse middeleeuwse landschap, boerenleven en kastelen.

- 00.07.25 - 00.13.00: het kasteel van Stirling wordt op het verzoeningsfeest verwoest met een geavanceerde reuzenkatapult; Roberts opstandigheid broeit al.
- 00.16.31 - 00.21.17: boeren brengen belasting naar het kasteel, Elizabeth redt een jongen en stuurt Robert weg. Roberts vader ziet in dat Edward onbetrouwbaar is en sterft.
- 00.24.40 - 00.40.43: Robert begint met zijn broers de opstand, doodt John Comyn en wordt gekroond. Edward begint de tegenaanval.
- 01.11.11 - 01.22.45: Robert besluit tot nietsontziende strijd na de moord op zijn broer en gevangenneming van zijn gezin.
- 01.32.45 - 01.50.56: voorbereidingen voor de Slag bij Bannockburn; het enorme Engelse leger tegenover het zootje ongeregeld van Robert; twee totaal tegengestelde toespraken van de legerleiders; de slag zelf.

duidelijk dat hij deze zwakke koning als zijn vazal zag en Schotland als zijn eigendom. De oude Robert V stond, waarschijnlijk om een eed van trouw aan Balliol te ontlopen, zijn rechten op de Schotse troon af aan zijn zoon Robert VI. Diens vrouw Marjorie was overleden in hetzelfde jaar, waarna haar bezittingen in Carrick toevielen aan hun achttienjarige zoon, de Robert die bekend zou worden als Robert the Bruce en koning Robert I.

Schotse verzet gebroken

Al snel verslechterden de verhoudingen tussen beide koningen, met als breekpunt de eis van Edward aan John Balliol om troepen te leveren voor zijn oorlog tegen Frankrijk. In dit conflict kozen de Bruces de kant van de Engelse koning en trokken ze zich tijdelijk terug uit Schotland. Zodoende confisqueerde koning John Balliol in 1295 Carrick en het voorvaderlijk grondgebied Annandale en schonk deze aan John Comyn, heer van Badenoch en zoon van Balliols zuster. John Comyn was getrouwd met een nicht van Edward I en maakte ook aanspraak op de Schotse troon. In 1296 trouwde Robert the Bruce zijn eerste vrouw Isabella van Mar, die zou overlijden in het kraambed. Edward viel Schotland binnen in datzelfde jaar, zette John Balliol af en stelde Engelse bestuurders aan; opnieuw moesten de edelen hem trouw zweren. Het jaar daarop liet William Wallace voor het eerst van zich horen met een aanval op de Schotse hoofdstad Scone, waarna hij bij Stirling Bridge een Engels leger versloeg. Wallace werd een Guardian of Scotland, maar droeg deze titel in 1298 over aan Robert the Bruce (die hem deelde met zijn persoonlijke vijand

John Comyn) nadat hij was verslagen en ondergedoken, waarschijnlijk in Frankrijk. Na jarenlange invallen en belegeringen werd het Schotse verzet gebroken en onderwierpen de edelen zich opnieuw aan de Engelse koning.

Feminist avant la lettre

De film *Outlaw King* begint in 1304, als Edward I Stirling Castle heeft ingenomen, het laatste kasteel dat nog in Schotse handen was. Stuk voor stuk gaan de laatste edelen overstag, ook Robert, al is hij het er zichtbaar niet mee eens. Robert krijgt aan het diner dat de succesvolle afloop moet vieren de hand van de Engelse Elizabeth de Burgh aangeboden, met wie hij in werkelijkheid al in 1302 trouwde. Tijdens een speels duel met de Engelse kroonprins wordt besproken dat Wallace verdwenen is en ondergedoken zit. Over hem zegt Robert dat hij meer van zijn land dan van zijn leven houdt, waarop de Engelse kroonprins sneert dat dat niet voor de andere Schotse edelen geldt.

Elizabeth ontpopt zich in Roberts kasteel tot een feminist avant la lettre: als Engelse soldaten bruut binnenvallen om mannen voor Edwards leger mee te nemen, weet ze een jonge jongen uit hun handen te houden en aan zijn wanhopige moeder terug te geven. Daarmee oogst ze de bewondering van haar echtgenoot. Ze laat zich overigens op geen enkele manier intimideren.

Als Robert naar Berwick aan de Schotse grens reist om belasting te betalen aan Edward, blijkt William Wallace op gruwelijke wijze geëxecuteerd: een deel van zijn gevierendeelde lichaam is er tentoongesteld. Dat blijkt het sein voor een nieuwe opstand en Robert vormt een leger. In de kapel in Dumfries treft hij zijn concurrent John Comyn, die hij probeert over te halen een bondgenootschap te sluiten. Als deze hem aan Edward dreigt uit te leveren, steekt Robert hem dood. Nu wordt hij door Edward tot 'outlaw' (vogelvrij) verklaard en besluit de kroonprins – om zich tegenover zijn vader te bewijzen – hem koste wat het kost te verslaan, waarbij hij alle erecodes mag schenden. Intussen wordt Robert in Scone tot koning der Schotten gekroond. ▶

Roberts echtgenote Elizabeth laat zich door niets en niemand intimideren.

Rechts: Dit is Robert the Bruce écht! Zo beweren Schotse wetenschappers die in 2006 op basis van zijn schedel deze digitale reconstructie van zijn gezicht maakten. Onder: Robert the Bruce wordt al sinds de middeleeuwen vereerd. Dit standbeeld van hem staat in Bannockburn, waar hij zijn befaamde slag tegen de Engelsen won. Foto: Martin Kraft.

De opstand verloopt niet erg soepel: het Engelse leger slacht dat van Robert midden in de nacht af bij Methven, omdat Robert zo naïef is om de Britse generaal Valence op zijn woord te geloven als hij zegt dat zij elkaar de volgende dag zullen treffen. Het kost hem grote moeite opnieuw mannen te ronselen. Zijn broer Alex sneuvelt en zijn broer Neill, die zijn vrouw en dochter beschermde, wordt op gruwelijke wijze geëxecuteerd. Zijn vrouw wordt in Engeland gevangengezet en, als ze weigert zich tegen haar man te keren, in een kooi buiten een kasteel gehangen. Bezeten van wraak veroveren Robert en zijn mannen nu kasteel na kasteel terug op de Engelsen, terwijl intussen Edward I sterft en zijn zoon oprukt met een enorm leger. De film eindigt met Roberts onwaarschijnlijke overwinning in de Slag bij Bannockburn, waar de Schotten de Engelsen het moeras in lokken en enorme verliezen toebrengen. Dit blijkt een keerpunt in de strijd.

Gangbare vorm van executie

Inmiddels is het 1314 en blijken in krap twee uur film ongemerkt tien jaren verstreken. Afgezien van de grote stappen door de tijd, die voor een film eigenlijk onontkoombaar zijn, blijken veel gebeurtenissen overeen te komen met de historische werkelijkheid. Robert the Bruce voerde een uitputtende maar succesvolle guerrillastrijd tegen de Engelsen, zonder ooit een traditionele veldslag te leveren. De weerspannige adellijke dames uit Roberts familie werden inderdaad in kooien aan de buitenmuren van kastelen gehangen: zijn zuster Mary en zijn vrouw Elizabeth hebben vier jaar in die toestand doorgebracht, van de acht die ze in totaal werden vastgehouden. De expliciet getoonde manier waarop broer Neill aan zijn einde komt, was destijds een gangbare vorm van executie voor verraders. Die werden opgehangen en vlak voor hun dood weer op de grond gezet, waarna ze bij bewustzijn werden gecastreerd, hun buik werd opengesneden en hun ingewanden voor hun ogen geroosterd. Vervolgens werd hun hoofd afgehakt en hun lichaam in vier delen gehakt. Zo kwam ook William Wallace aan zijn einde. Deze filmmaker is niet huiverig voor een beetje bloedvergieten, maar extreem wordt het niet: de nadruk ligt meer op een zo accuraat mogelijke weergave van de gebeurtenissen dan op sensatie.

Voortschrijdend inzicht doet veel voor hedendaagse historische films: de personages dragen bijvoorbeeld geen geromantiseerde kostuums, maar realistische kleding die in de tijd past. Na weken rondschiemen kun je Roberts gewatteerde tunieken bijna ruiken. Nu is Chris Pine waarschijnlijk mooier dan de echte Robert was, maar dat mag in een film. Het hoofd van Robert the Bruce is in 2016 digitaal gereconstrueerd, op basis van een afgietsel van zijn in 1818 in Dunfermline Abbey teruggevonden schedel. Hij moet een vrij grof gezicht hebben gehad. De schedel heeft een litteken in de linker wenkbrauw, waarschijnlijk van een zwaardhouw. Overdreven accuraat is dan wel dat Chris Pine de gehele film rondloopt met dat litteken, zonder dat we er de herkomst van meekrijgen. Hij heeft in elk geval het juiste, krachtige

Websites

Er is op internet veel te vinden over Robert the Bruce.

Enkele goede, informatieve websites zijn:

Achtergrondinformatie op History Extra via tiny.cc/5dl02y.

Robert the Bruce op Wikipedia: tiny.cc/brs02y.

Artikel in The Guardian over een gezichtsreconstructie van The Bruce: tiny.cc/6rs02y.

De ontdekking van het graf van Robert the Bruce op Wikipedia: tiny.cc/mss02y.

Wat gebeurde er echt in Bannockburn? Artikel van Forces Network: tiny.cc/zss02y.

postuur: Robert was voor middeleeuwse begrippen erg groot, gespierd en gezond, zoals blijkt uit zijn goed bewaard gebleven skelet.

Hoffelijk

Zo goed als op uiterlijkheden is gelet, zo anachronistisch is Roberts karakter vormgegeven. We zien een bedachtzame, invoelende, uiterst beheerste man die zijn bijzonder assertieve vrouw op handen draagt. Omdat ze pas achttien is en hem pal voor de huwelijksvoltrekking voor het eerst ontmoet, stelt hij de huwelijksnacht nog even uit. Wat heet: hij laat zich nog weken wegsturen bij haar kamerdeur, tot hij aan de vooravond van de geplande Slag bij Methven toch maar eens voorzichtig aandringt. Wellicht was Robert, opgevoed volgens adellijke normen, inderdaad hoffelijk tegenover vrouwen, maar hier zien we een man naar het eenentwintigste-eeuwse ideaalbeeld, dat in de middeleeuwen simpelweg niet bestond. De echte Robert moet wel hoog ontwikkeld zijn geweest en goed thuis in de literatuur van zijn tijd. Hij schijnt zijn strijdmakkers verhalen te hebben voorgelezen tussen hun guerrilla-acties door. Daarbij sprak hij minstens vier talen: Schots, het Normandisch-Franse dialect, Frans en Engels.

Dat in een publieksfilm de contrasten tussen de personages groot zijn, is ook niet vreemd: tegenover de alleszins nobele Robert staat de nare, gefrustreerde kroonprins Edward, die door zijn vader zo stelselmatig wordt gekleineerd dat hij bij de minste aanleiding ontspoorde in drift en wreedheid. Na de Slag bij Bannockburn komt zijn ware aard naar boven: kronkelend in de modder schreeuwt hij om hulp, en wat doet Robert? Hij laat hem gaan, kreupel en vernederd.

Van Robert the Bruce is bekend dat hij minder nobel en standvastig was dan de film wil doen geloven. Waar het filmpersonage constante opstandigheid uitstraalt, kon de echte familie Bruce snel wisselen van partij: vaak vocht die aan Engelse zijde mee tegen de Schotse edelen. Pas na de dood van Wallace in augustus 1305 bleek Edward I de bedoelingen van Robert te wantrouwen. Die had inderdaad bondgenootschappen gesloten met andere Schotse edelen tegen het Engelse gezag. John Comyn was in werkelijkheid resoluter in zijn verzet tegen Edward. Dat hij in 1305 een overeenkomst met Robert sloot om zijn claim op de troon op te geven ten gunste van Robert staat niet vast, evenmin als de bewering dat hij die begin 1306 aan Edward bekendmaakte en daarom werd gedood. Het is evengoed mogelijk dat Robert van deze bijzonder machtige concurrent af wilde, die bovendien meer recht op de Schotse troon kon doen gelden.

Kortom: Robert the Bruce is in Schotland sinds de middeleeuwen een legendarische held, aan wie nog niet eerder een hele film werd gewijd. Nu die film er is en Schotland opnieuw een vorm van onafhankelijkheid te bevechten heeft, komt dit opvallend positieve beeld niet uit de lucht vallen. Maar dat de film mooi gemaakt is en geprobeerd is een correct beeld van de veertiende eeuw te scheppen maakt hem zeker de moeite waard. ■

Modder, water, moerassen: het Schotse landschap speelt een cruciale en ook reddende rol in de strijd tegen de Engelsen.

Outlaw King

Duur: 117 minuten

Regie: David Mackenzie

Met: Chris Pine, Aaron Taylor-Johnson en Florence Pugh

Een Romeinse ‘beschavingsoorlog’

Justinianus’ strijd tegen de Moren (533-548)

Rond het midden van de zesde eeuw n.Chr. voerde de Oost-Romeinse keizer Justinianus bloedige oorlogen tegen de binnenlandse bevolking van Noord-Afrika. Romeinse schrijvers hebben deze strijd voorgesteld als een confrontatie tussen een stedelijke, beschaafde wereld en een inheemse, rurale wereld. Archeologische bronnen vertellen een ander verhaal.

Jip Barreveld schreef een masterscriptie over Noord-Afrika in de late oudheid. Hiermee won hij de Fruinprijs 2018, voor de beste geschiedeniscriptie aan de Universiteit Leiden. Momenteel is Barreveld onderzoeker vroegmiddeleeuwse archeologie aan deze universiteit.

In de vierde eeuw was Noord-Afrika een van de rijkste provincies van het Romeinse Rijk. Er bloeide een stedelijke cultuur: Carthago was de op twee na grootste stad van het Rijk. Met zijn vruchtbare omliggende land was het de graanschuur van Rome, de grootste stad van het Rijk, zij het allang niet meer de onbetwiste hoofdstad. Sinds 330 was Constantinopel (het huidige Istanbul) de prestigieuze hoofdstad van het Oostelijke Rijk.

Het lot van de twee rijkdelen zou in de vijfde eeuw uit elkaar gaan lopen. Het westelijke deel, geteisterd door burgeroorlogen, invasies en corruptie viel uiteen in verschillende koninkrijkes. Een daarvan was die van de Vandalen in Noord-Afrika, een van oorsprong rondtrekkende groep soldaten die met hun aanhang in 429 de Straat van Gibraltar vanuit Spanje was overgestoken en tien jaar later Carthago veroverde. De Vandalen worden vaak gezien als krijgslustige, plunderende barbaren (het moderne woord ‘vandaal’ herinnert eraan), maar dan wordt vergeten dat velen van hen de Romeinse levensstijl voortzetten, het politieke bestel overnamen en dat zij christelijk waren.

Doorn in het oog

Een halve eeuw later, in het jaar 476, werd de laatste Romeinse keizer in Italië afgezet. Dit jaar wordt dan ook vaak gezien als ‘de val van het Romeinse Rijk’. Niets is minder waar: in het oosten stond één helft nog fier overeind, met Constantinopel als centrum. En in het westen zagen de koninkrijken zich zelfs als beschermers van de Romeinse cultuur, regenten voor Constantinopel. Dit veranderde echter bij het aantreden van de ambitieuze keizer Justinianus in Constantinopel in 527. Hij bouwde door het hele Rijk forten en kerken, waaronder de beroemde Hagia Sophia, en vernieuwde de Romeinse wetgeving. Voor Justinianus waren de onafhankelijke, Germaanse koninkrijken in het westen een doorn in het oog, en in de jaren dertig van de zesde eeuw begon hij een reeks oorlogen in Afrika, Italië en Spanje om het westen te ‘heroveren’. In de lente van 533 stuurde Justinianus zijn beste

generaal, Belisarius, naar Noord-Afrika om de Vandalen te verslaan. Nog geen jaar later was het leger van de Vandalen twee keer verslagen, hun koning krijgsgevangen gemaakt, hun schatten geplunderd en Carthago veroverd. De Romeinen dachten wellicht dat hun klus geklaard was, maar de problemen begonnen nu pas echt. De lokale bevolking in het Afrikaanse binnenland kwam in opstand: de volgende vijftien jaar zouden de Romeinen verwickeld zijn in een langdurige en bloedige strijd. In de overlevering worden deze volkeren ‘Mauri’ genoemd, oftewel Moren. In het moderne taalgebruik worden zij vaak vereenzelvigd met de huidige Berberbevolking van Noord-Afrika.

Krijgslustige nomaden?

Gelukkig voor ons zijn de Noord-Afrikaanse oorlogen op schrift gesteld door twee ooggetuigen, de Oost-Romeinse geschiedkundige Procopius en een Afrikaanse Romein, genaamd Corippus. Die laatste schreef een gedicht over de veldtochten van generaal Johannes Troglita, die de rebellie uiteindelijk in 548 n.Chr. wist neer te slaan. Deze twee bronnen geven een inkijkje in de onbekende wereld van de inheemse Noord-Afrikaanse bevolking. Daarnaast vertellen archeologische vondsten en inscripties hun eigen verhaal. Om het conflict tussen keizer Justinianus en de Moren te

De Vandalen lieten een blijvende herinnering bij de Romeinen achter door in 455 Rome te plunderen, honderd jaar voor Justinianus Noord-Afrika binnenviel. Schilderij van Karl Bryullov (1833/36). Bron: Tretjakovgalerij, Moskou.

in Noord-Afrika

begrijpen, moeten al deze bronnen naast elkaar gelegd worden. Maar eerst terug naar die Moren: wie waren zij eigenlijk?

De Moren werden in de oudheid vaak gezien als typische barbaren, het tegenovergestelde van de beschaafde Romeinen. Zij zouden niet in steden leven, maar als nomaden in het binnenland.

Bovendien waren ze krijgslustig. Tegenwoordig is dit beeld sterk genuanceerd. We weten nu dat veel Berbers ook aan landbouw deden, dat zij handel dreven en zelfs steden bouwden. Zo bewoonde de stam van de Garamantes (in het huidige Libië) een stad genaamd Garama, gebouwd in een oase van de Sahara. Hun landbouwgrond bewaterden ze met ondergrondse irrigatiekanalen.

Het idee van een strikte tweedeling tussen Romeins en inheems is deels gebaseerd op de geografie van Noord-Afrika. Bij een eerste blik op een satellietfoto lijkt het alsof de regio in tweeën is gespleten. Een groene kustzone houdt zich hardnekkig vast aan het blauw van de Middellandse Zee. Het dorre geel van de Saharawoestijn stelt zich dreigend op en vult het binnenland. Vooral Franse geografen en historici uit de koloniale tijd (1830-1962) spraken dan ook van een tweedeling tussen de kust en het binnenland. Door geografische noodzaak zouden de twee werelden verward zijn in een permanente tweestrijd, een gevecht tussen de mediterrane wereld en de woestijndroogte.

- 330 – Constantinopel wordt hoofdstad van het Oost-Romeinse Rijk.
- 429 – De Vandalen vallen Noord-Afrika binnen.
- 476 – De laatste West-Romeinse keizer wordt afgezet.
- 527 – Justinianus wordt keizer.
- 533 – De Vandaalse en Moorse oorlogen beginnen in Noord-Afrika.
- 548 – Einde van de Moorse oorlogen.

Geografische tweedeling

Deze geografische tweedeling tussen kust en woestijn heeft zijn navolging gevonden in de geschiedschrijving. De kustzone was bruikbaar en aangenaam voor beschaafde landbouwbeschaavingen als de Feniciërs, de Romeinen, de Arabieren en ten slotte de Fransen. De woestijn zou daarentegen alleen geschikt zijn voor barbaarse volkeren. Die voorstelling van Noord-Afrikaanse geschiedenis en aardrijkskunde zegt echter meer over de verbeelding van koloniaal Europa dan over de historische of geografische realiteit. Het Franse koloniale regime zag zichzelf namelijk als de opvolger van het oude Rome, en de Fransen waren vooral geïnteresseerd in het kustgebied. Zo sippelden koloniale ideeën door in de geschiedschrijving over de Romeinse oudheid.

Deze voorstelling van het Noord-Afrikaanse landschap was echter een grove versimpeling van de werkelijkheid. Noord-Afrika kent namelijk ►

Keizer Justinianus met zijn gevolg. Mozaïek in de Basiliek van San Vitale, Ravenna. Bron: Wikimedia.

Een landgoed in laat-Romeins Afrika. Dit mozaïek laat goed de gelaagde samenleving zien, met de boeren die werk verrichten voor hun landheer. Bron: Bardo Museum, Tunesië.

een veel complexer landschap van gebergtes, steppes en andere overgangszones. In dit variabele landschap leefden in de Romeinse tijd zowel boerengemeenschappen als nomaden, naast de Romeinse nederzettingen en legerkampen. Dit complexe landschap wordt verder verduidelijkt door de moderne archeologie. Door middel van zogeheten veldkartering speuren archeologen het landschap af. Nog overeind staande ruïnes worden op de kaart gezet en potscherven worden verzameld. Vooral dat laatste is belangrijk. Potscherven zijn in feite het 'afval' van mensen uit het verleden dat de tand des tijds goed heeft doorstaan. Ze zijn makkelijk te tellen en te dateren, zodat een helder beeld ontstaat van waar en wanneer mensen vroeger gewoond hebben. Wat blijkt: het binnenland van Romeins Noord-Afrika was dichtbevolkt in de periode 300-600 n.Chr. Van de vruchtbare Medjerdavallei in het noorden van Tunesië tot het steppegebied in het zuiden, en de woestijnoases van Libië: allemaal laten ze een vergelijkbare trend zien. Het landschap werd niet alleen dichtbevolkter, in het droge binnenland ontwikkelden zich zelfs boerenbedrijven die graan of olijven verbouwden. Archeologen vonden bijvoorbeeld mechanische olijfpersen in de oases van Libië, villacomplexen en zelfs kleine landelijke badhuizen en kerkjes. Dat wil niet zeggen dat het gehele landschap een soort kopie van Italië was geworden. Helaas zijn de nederzettingen van boeren vaak met simpel materiaal gebouwd en dus moeilijk vindbaar. We kunnen in ieder geval wel vaststellen dat het binnenland niet slechts door nomaden werd bewoond, maar dat het intensief werd geëxploiteerd door een landbouwsamenleving dat in contact stond met de rest van het Rijk. De olijfolie uit Noord-Afrikaanse berggebieden werd wellicht

zelfs naar Rome geëxporteerd. Na een piek van bewoning rond het jaar 500, nam de hoeveelheid potscherven plotseling af vanaf halverwege de zesde eeuw. Het is geen toeval dat deze daling volgde op de Vandaalse en Moorse oorlogen van Justinianus.

Guerrillaoorlogen

Het verloop van de oorlogen tussen de Romeinen en de 'Mauri' in de zesde eeuw is erg complex, maar laat zich toch eenvoudig samenvatten. Keer op keer wist een stamleider uit het binnenland een nieuw verbond van stammen te maken om de Romeinen aan te vallen. Zo'n confederatie daalde af vanuit de bergen, of trok op vanuit de woestijn, en plunderde dan het rijke boerenland van de kuststreek. De Romeinse opperbevelhebber, die zetelde in Carthago, werd zo gedwongen om op te rukken om de provincie te verdedigen. Op dat moment vluchtten de 'Mauri' terug de heuvels of de woestijn in, en voerden een soort guerrillaoorlog. De Romeinen waren slecht opgewassen tegen deze manier van oorlog voeren. Hun gedisciplineerde legers waren getraind voor veldslagen, het liefst in open veld. Van oudsher vochten de 'Mauri' op een heel andere, meer mobiele wijze. Zij droegen weinig bescherming en waren daardoor licht bepakt. Hun verrassingsaanvallen bestonden eruit dat ze eerst hun speren naar de naderende vijand wierpen om zich vervolgens terug te trekken op hun snelle paarden en kamelen.

'Corippus schrijft: "De Moren waren bang en verward, en ze zochten toevlucht in de hoge bergen, waar zij hun forten verdedigden in onbegaanbare bossen"'

Voor de Romeinen was deze vechtwijze niet alleen vervelend, maar ook vreemd. Daarom lezen we er zo veel over in de door hen geschreven teksten. Niet voor niets geldt het gezegde dat de geschiedenis wordt geschreven door de overwinnaar. Dit geldt voor niemand meer dan de Romeinen. Wanneer zij over hun tegenstanders schreven was dat altijd vanuit hun eigen perspectief. Zo ontstond er een literaire traditie die bepaalde hoe je over 'barbaren' diende te schrijven. De verslagen van Corippus en Procopius over de Moorse oorlogen zijn dan ook erg gekleurd. Zij omschrijven de 'Mauri' als het ultieme tegenbeeld van de geciviliseerde Romein. Voor de guerrillaoorlogvoering van hun tegenstander hadden zij weinig begrip. Het was geen slimme strategie, maar een bewijs van hun lafheid. Zo schrijft Corippus: 'De Moren waren bang en verward, en ze zochten toevlucht in de hoge bergen, waar zij

hun forten verdedigden in onbegaanbare bossen. Zij vulden de holle valleien en de hellende heuvels met hun ontelbare stammen' (Corippus, *De Johannes*, 2.4-7).

De 'Mauri' waren volgens Corippus barbaren die rauw vlees aten en melk dronken. De zwarte huidskleur van sommige Moren werd gevreesd. In een honende passage stelt Corippus dat tijdens een overwinningstocht van generaal Johannes in Carthago, moeders de gevangene zwarte Moren lieten zien aan hun kinderen om hun de schrik op het lijf te jagen. Ook verachtelijk was dat deze 'Mauri' heidense goden aanbaden.

Dat het merendeel een eenzijdig beeld is van Romeinse schrijvers, zal zo dadelijk blijken. Corippus en Procopius hadden als doel het binnenvallen van Justinianus in Noord-Afrika goed te praten. Volgens Corippus hadden de rijke stadselites van Noord-Afrika de bescherming van Justinianus nodig tegen de invallen van deze duivelse en woeste barbaren. Veelzeggend in dit verband is dat het woord Berber vermoedelijk stamt van het woord 'barbaars'.

Machtige mannen

Gelukkig hebben we ook bronnen die wat meer het perspectief van de 'Mauri' laten zien. Zo weten we dankzij inscripties dat veel van hen niet heidens maar christelijk waren. Een inscriptie uit de vierde eeuw stelt ons voor aan een machtige laat-Romeinse landheer van Moorse afkomst. In prachtig Latijn stelt een zekere Sammac zich voor als een Romeinse aristocraat, die de vrede bewaakt met zijn 'stamleden' voor 'de triomf van Romulus'. Er zit zelfs een woordgrapje in: de eerste en laatste letter van elke regel spellen gezamenlijk 'praedium sammacis': het landgoed van Sammac.

Na de inval van de Vandalen werd het Noord-Afrikaanse binnenland steeds autonoom, met als gevolg dat machtige mannen van hetzelfde kaliber als Sammac nu kleine koninkrijkjes stichtten. Maar nog steeds plaatsten zij Latijnse inscripties. Ene Masties noemt zichzelf 'dux' (aanvoerder) en 'imperator' (bevelhebber). Een zekere Masuna blijkt 'rex' (koning) over 'de Moorse en Romeinse volkeren' te zijn. In Algerije vinden we mysterieuze piramidevormige tombes met Latijnse inscripties en christelijke symboliek. Mensen zoals Sammac, Masties en Masuna waren dus in staat om aan 'twee werelden' tegelijkertijd deel te nemen. De grens tussen Romeinse en Berber was dus veel vager dan de Romeinse geschiedschrijvers ons willen laten geloven.

Hoogdravend Latijn

Op het eerste gezicht lijkt het alsof er in Noord-Afrika twee gescheiden werelden bestonden. Een nadere analyse laat echter zien dat dat er veel meer sprake was van overlap. Als metafoer is het idee

van een 'andere wereld' erg aantrekkelijk om te gebruiken, maar het is ook een verraderlijke vereenvoudiging. Natuurlijk zag de wereld van een nomade uit de Sahara er anders uit dan die van een Romeinse stadsaristocraat. Die laatste verschilde echter net zo sterk van die van een arme Romeinse boer op het Tunesische platteland, terwijl 'Mauri' als Sammac in hoogdravend Latijn mee konden praten met hun urbane standgenoten. Eeuwenlang konden al deze volkeren goed met elkaar samenleven. Daar hadden zij ook baat bij: stamleiders als Sammac kregen er veel macht voor terug, terwijl de rijke Romeinse grondbezitter in Carthago in vrede en voorspoed leefde. Dit veranderde toen de troepen van Justinianus binnenvielen. Deze keizer uit het verre Constantinopel had weinig geduld voor de lokale machtsverhoudingen. Nauwelijks was Afrika veroverd of zijn legers gingen alweer door naar het volgende doel, dat in een debacle zou eindigen: de 'herovering' van Italië. Net als in Afrika zou oorlog hier opnieuw oude bondgenoten uit elkaar splijten. De oorlogen van Justinianus in het westelijk Middellandse Zeegebied verscheurden oude vriendschappen en vernietigden ook nog eens de economie. In veel opzichten kwam in deze moeilijke jaren van de zesde eeuw de antieke wereld pas echt ten einde. ■

Timgad was een Romeinse stad (in het hedendaagse Algerije) en nu een spectaculaire archeologische site. De stad lag nabij een van de verzetshaarden tegen de Oost-Romeinen, het Aurèsgebergte. Bron: Wikimedia.

Literatuur

Procopius, *History of the Wars*, vertaald door H.W. Dewing (Loeb-editie: Cambridge M.A. 1916).

Corippus, *The Iohannis or De Bellis Lybicus of Flavius Fresconius Corippus*, vertaald door G.W. Shea (1998).

F. Brett en E. Fentress, *The Berbers* (Oxford 1996).

L. Dossey, *Peasant and Empire in Christian North Africa* (Berkeley 2010).

J. Conant, *Staying Roman, conquest and identity in Africa and the Mediterranean, 439-700* (Cambridge 2012).

D. Mattingly, *Tripolitania* (Londen 1995).

Y. Modéran, *Les Maures et l'Afrique Romaine (IVe-VIIIe siècle)* (2003), online leesbaar op: books.openedition.org/efr/1395.

R.I. Lawless, 'The Concept of Tell and Sahara in the Maghreb: A Reappraisal', in: *Transactions of the Institute of British Geographers* 57 (1972), 125-137.

Game of Thrones in de Lage Landen

Conflict in het hertogdom Gelre

Het hertogdom Gelre kende in de vijftiende eeuw een felle strijd om de troon. Het conflict tussen vader en zoon kenmerkte zich door intriges, machtsgrepen en verraad, en verdeelde de hertogelijke familie en het hertogdom. Omliggende vorstendommen werden meegezogen in de strijd, terwijl de hertog van Bourgondië op de achtergrond meespeelde. Dit en vergelijkbare conflicten wijken sterk af van de traditionele visie op de middeleeuwen, maar worden juist treffend weergegeven in de tv-serie *Game of Thrones*.

Jaap Ligthart is als promovendus verbonden aan de Universiteit Leiden en doet onderzoek naar de schulden van laatmiddeleeuwse vorsten.

De serie *Game of Thrones* (*GoT*) is overduidelijk fantasy, maar tegelijk heeft het een sterke 'middeleeuwse' setting. Het opgeroepen beeld contrasteert echter sterk met het romantische beeld dat bijvoorbeeld in negentiende-eeuwse literatuur als *Ivanhoe* of *Robin Hood* naar voren komt. Gezien de populariteit van *GoT* is het echter goed mogelijk dat deze serie het beeld dat leerlingen hebben van de middeleeuwen veel sterker beïnvloedt.

In *GoT* worden twee beelden opgeroepen van 'middeleeuwse' conflicten tussen vorsten en de krijgers die deze uitvechten. De Starks strijden eervol en met open vizier. Hun volgelingen voldoen ook aan het stereotiepe beeld van de middeleeuwse ridder. Zij volgen hun leider omwille van eer, oude eden en bondgenootschappen.

Daartegenover staan de familie Lannister en hun militairen. De familie vecht met list en bedrog en haar strijders vechten vooral voor hun eigen gewin. Oude bondgenoten worden verraden als dat beter uitkomt, of als dat beter betaalt. Niet alleen de wijze waarop de leiders van beide families hun militaire gevolg aan zich binden verschilt, ook de wijze waarop zij omgaan met familieleden wijkt sterk af. De Starks fungeren hierbij bijna als doorsneegezin. Dat kun je niet zeggen van de Lannisters die incestueuze relaties aangaan en binnen de familie een machtsstrijd uitvechten waarbij gezinsleden of schoonfamilie om het leven wordt

gebracht. Hoe de Starks en hun volgelingen worden neergezet, vertoont sterke gelijkenissen met de wijze waarop de 'good guys' worden beschreven in *Ivanhoe* en *Robin Hood*, maar ook in de middeleeuwse literatuur zelf. De Lannisters zijn daarmee de 'bad guys'.

Gelderse vete

De gebeurtenissen die in *GoT* naar voren komen zijn fantasieerijk, maar vertonen sterke gelijkenissen met, en zijn waarschijnlijk geïnspireerd op de burgeroorlog die Engeland teisterde in de vijftiende eeuw. Maar ook dicht bij huis vonden gebeurtenissen plaats die rechtstreeks uit *GoT* lijken te komen. Bijvoorbeeld in Gelre, grofweg het huidige Gelderland en Noord-Limburg. Daar vond in de periode 1423-1473 een openlijke oorlog plaats tussen hertog Arnold en de Gelderse steden. De strijd verscheurde niet alleen het land, maar ook het hertogelijke gezin. De hertog werd bestreden door zijn eigen zoon, die werd gesteund door de hertogin van Gelre. De broers van de hertog kozen ieder een andere kant in het conflict. De Gelderse edelen en steden steunden afwisselend de hertog of zijn zoon en een deel van de strijders was hierbij vooral gemotiveerd door geldelijk gewin. Het conflict bleef bovendien niet beperkt tot Gelre zelf. Omliggende vorstendommen werden meegezogen in de strijd, terwijl de hertog van Bourgondië op de achtergrond de strijdende partijen als een marionettenspeler probeerde te bespelen.

Opvolger gezocht

Net als *GoT* kende ook deze strijd vele spelers. De hoofdrolspeler in dit alles was Arnold, sinds 1423 hertog van Gelre. Zijn voorganger, Reinald IV, hertog van Gelre en Gulik, had alleen buitenechtelijke kinderen nagelaten die hem niet mochten opvolgen. De Gelderse elite moest daarom in een

wijdere familiekring naar een opvolger zoeken en deze werd gevonden in de toen dertienjarige Arnold, uit het geslacht Egmond. Via zijn moeder Maria van Arkel was Arnold verwant aan de eerdere hertogen van Gelre.

Met zijn promotie tot hertog van Gelre, was Arnold gestegen in de adellijke hiërarchie. Als hertog van Gelre had Arnold immers veel meer macht, aanzien en inkomsten dan zijn vader had als heer van Egmond. Het was echter van belang om die positie vast te houden. Juist omdat Arnold geen directe afstameling van de vorige hertog was, werd zijn opvolging aangevochten. Bijvoorbeeld door de hertog van Berg. Die was hertog van Gulik geworden na de dood van Reinald IV en eiste ook Gelre op. Hij werd in zijn aanspraken gesteund door de keizer. De keizer had aan Arnold de opvolgingsrechten in Gelre willen verkopen, maar het lukte de jonge hertog niet om ▶

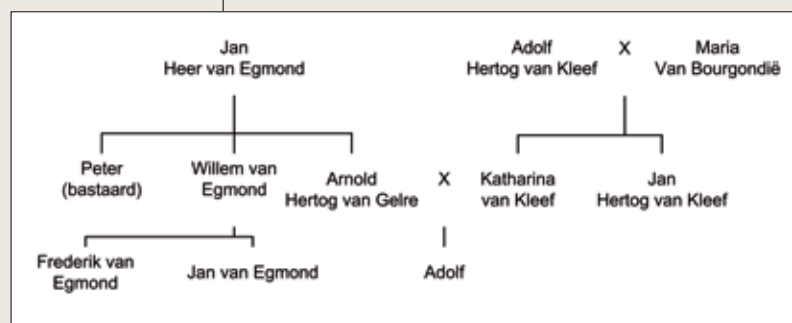
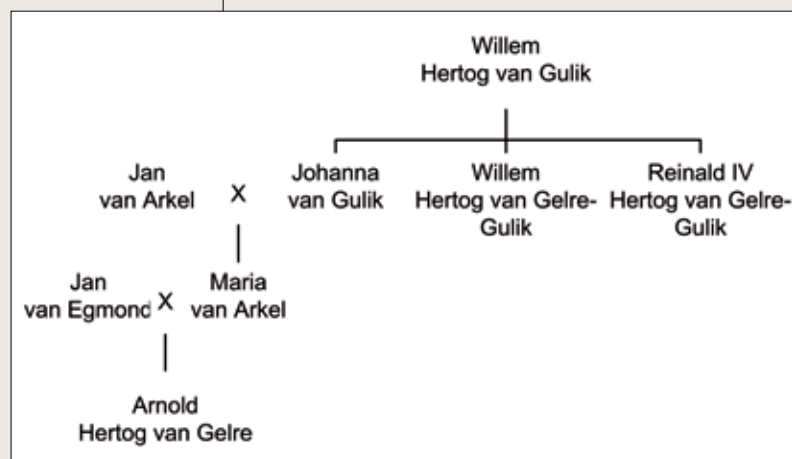
Linkerpagina boven: Het hertogdom Gelre omringd door zijn buren.

Hiernaast: Arnold van Gelre op een zeventiende-eeuwse gravure. Bron: Gelders Archief. Onder: Gekostumeerde optocht van de leden van het Delftse Studentencorps op 8 juli 1873. De optocht verbeeldt de intocht van Karel van Egmond in Arnhem in 1492. Prent, Rijksmuseum.

voldoende geld bijeen te brengen. Arnold moest dus medestanders vinden om zich te verweren tegen toekomstige Bergs-Gulikse aanvallen die uiteindelijk uitmondde in een openlijke oorlog. De gewenste steun werd gevonden bij het naastgelegen hertogdom Kleef. Arnold kreeg Katharina, de dochter van de hertog van Kleef, tot vrouw. Omdat Arnold duidelijk de onderliggende partij was – hij stamde uit een minder aanzienlijk geslacht en had Kleef harder nodig dan omgekeerd – moest hij de portefeuille trekken. Hij bestemde delen van de hertogelijke inkomsten als inkomstenbron voor zijn vrouw die hiermee haar eigen hofhouding kon betalen en haar eigen leven leidde. Behalve Kleef werd ook de machtige hertog van Bourgondië overgehaald Arnolds claim te steunen. Die was in 1423 vooral op de achtergrond een belangrijke kracht, maar kwam in het begin van de jaren 1430 aan de macht als graaf van Holland en hertog van Brabant. Hij was daarmee een buurman van formaat voor de Gelderse hertog. Die Bourgondische steun had wel een prijs.

Boven: Vereenvoudigde weergave van de relaties tussen Arnold van Gelre en de hertogen van Gelre. Daaronder: Vereenvoudigde weergave van de gezinnen van Jan, heer van Egmond en Adolf, hertog van Kleef.

Macht van de steden

Niet alleen de steun van buitenlandse vorsten was van belang. Ook, of misschien juist, in het binnenland waren betrouwbare groepen nodig. Deze steun kwam niet alleen omdat adel en steden zich door eden verbonden voelden met de hertog. Steden eisten naast bevestiging van bestaande privileges ook uitbreiding daarvan. Dit ondergroef de economische en politieke macht van de hertog. Ook op de militaire macht van de

steden kon de vorst niet zonder meer rekenen. Al vroeg in zijn regering hadden de Gelderse steden de hertog laten voelen hoe sterk hij in dat opzicht van hen afhankelijk was. Zij dreigden in 1435 het Beleg van Buren op te breken als zij niet direct gecompenseerd werden voor hun oorlogsinspanningen. De compensatie bestond uit de overdracht van vorstelijke inkomstenrechten, waarmee de hertogelijke financiën verslechterden. Ook de traditionele krijgers bij uitstek, ridders en andere professionele militairen, kwamen in deze periode niet meer opdruwen omwille van oude eden alleen. Zelfs strijders die in bezit waren van een vorstelijk leen en als zijn vazallen golden, wensten een financiële tegemoetkoming in de kosten als zij namens de vorst oorlog voerden. Om over een meer betrouwbare strijdmacht te beschikken huurden vorsten in deze tijd militairen in. Een voorbeeld hiervan is de overeenkomst tussen de hertog en Willem van Sombrefte in 1459. De hertog beloofde om Willem jaarlijks 70 gulden te betalen uit de tol van Zaltbommel. In ruil daarvoor zou Willem de hertog militair steunen, vergezeld door honderd gewapende mannen.

Binnen- en buitenlandse bemoeienis

Strijders zoals Willem van Sombrefte bleken al vrij snel nodig. Niet alleen werd Arnold geconfronteerd met aanvallen van de hertog van Berg-Gulik, maar ook binnen Gelre kwam weerstand tegen de hertog. In eerste instantie bleef de oppositie beperkt tot de belangrijkste stad van het hertogdom: Nijmegen. Deze stad zag in de zoon van de hertog een betere heerser en steunde die steeds openlijker in de strijd tegen Arnold. Nijmegen wist bovendien steeds meer steden tot opstand aan te zetten. Het conflict kreeg daarnaast 'internationale' dimensies omdat de hertog van Bourgondië steeds duidelijker de opstandige partij steunde. Waar Arnold zich bij zijn aantreden nog sterk pro-Bourgondisch had opgesteld, was hij steeds meer een eigen koers gaan varen. In reactie hierop verzette de hertog van Bourgondië zijn bakens en steunde de hertogezoon, die ingeschat werd als meer beïnvloedbaar. Aan de openlijke oorlog tussen vader en zoon kwam formeel een einde in 1459. Dit was echter van beperkte duur. Hoewel de kerst van 1464 door het hele hertogelijke gezin samen werd gevierd, werd de hertog enige dagen later gevangengenomen door zijn zoon en diens getrouwen. Zij ontvoerden de vorst en hielden hem tot het einde van 1470 gevang. De positie van de zoon, Adolf, leek daarmee onaantastbaar geworden. Echter, ook Adolf van Gelre stelde zich steeds onafhankelijker op ten opzichte van de hertog van Bourgondië. Die nodigde de hertogezoon daarom in 1470 uit aan zijn hof en maakte zich er sterk voor dat de oude hertog zou worden vrij-

De stad Hattem met onderaan het kasteel. Deel van de facsimile (1916-1923), naar het origineel door Jacob van Deventer (ca. 1560). Bron: Gelders Archief Arnhem.

gelaten. Adolf trachtte hierop het Bourgondische hof te ontvluchten maar werd gevangengenomen. Zijn vader werd vrijgelaten en probeerde weer als hertog te regeren. De steun voor zijn bewind was echter compleet verdwenen en zijn macht beperkte zich tot de stad Grave. Ten einde raad wees hij de hertog van Bourgondië aan als opvolger.

Familietwist

Met de gevangenneming van de oude hertog in 1465 was er geen einde gekomen aan de strijd in Gelre. Deze verdiepte zich juist binnen de hertogelijke familie. Willem van Egmond bleef zich, samen met zijn zoons, inspannen voor de zaak van zijn gevangengenomen broer hertog Arnold. Deze keuze was zijn zoon Frederik slecht bekomen, die werd in 1465 samen met de hertog gevangengenomen. De partij rond Willem van Egmond kreeg ook steun van Jan, hertog van Kleef. Die vocht als gevolg daarvan juist tegen zijn zus, de Gelderse hertogin, die immers de hertogenzoon Adolf steunde. Jan van Kleef spande zich militair in om hertog Arnold in zijn functie te herstellen. Zo bezette hij Arnhem, op uitnodiging van het stedelijke bestuur zelf, om de stad te verdedigen tegen aanvallen van vijanden van de oude hertog. De strijd kwam tot een hoogtepunt met een veldslag in 1468. Zo'n openlijk treffen was een uitzondering in een tijd waarin oorlogen doorgaans bestonden uit plunderingen van vijandelijk gebied.

Terwijl de Kleefse broer en zus elkaar bevochten, zat ook het Egmondse gezin niet op een lijn. Naast zijn broer Willem, had Arnold nog een bastaardbroer: Peter. Deze spande samen met de hertogin en was overduidelijk financieel gemotiveerd. Als bastaard kon hij in principe geen rechten of goederen van zijn vader erven en hij was dus in belangrijke mate afhankelijk van de goede wil van zijn broers. Hertog Arnold had zijn broer Willem ruim van goederen voorzien in Gelre. Door een huwelijk en de uitbouw van zijn bezit werd Willem voor de lokale adel een speler om rekening mee te houden. Dit was vanuit de vorst gezien volstrekt logisch. Door Willem tot een machtige speler te maken kon hij uitgroeien tot een steunpilaar voor de vorst.

Deze weg stond voor een bastaard in potentie ook open. De voorganger van hertog Arnold, Reinald IV van Gelre, voorzag zijn bastaarden van voldoende bezit en zorgde ervoor dat zij gunstig huwden. Arnold koos er waarschijnlijk niet voor om zijn bastaardbroer ook zo goed te behandelen. Sterker nog, hij schonk rechten die Peter in handen had juist aan Willem. Zo ook het kasteel dat de stad Hattem overheerste. Arnold had het kasteel overgedragen aan zijn vader tot hij hem een lening zou terugbetalen. Hun vader had echter Peter aangesteld als bewaarder van het kasteel, maar Arnold zegde toe dat Willem het kasteel zou erven. Na de dood van hun vader, in 1451, droeg Peter het kasteel echter niet over aan zijn broer, maar aan de hertogin van Gelre. Die steunde toen juist haar zoon in diens open oorlog tegen de hertog. Peters beweegreden was waarschijnlijk strikt financieel: enkele jaren eerder had zijn broer Willem zich volgens Peter vergrepen aan inkomstenrechten die hem toekwamen.

Geen romantisch beeld

Hoewel *Game of Thrones* geen historische pre-tenties heeft, slaagt de serie goed in het schetsen van laatmiddeleeuwse conflicten tussen vorsten. Vorstelijke familieleden komen tegenover elkaar te staan in hun strijd om de troon. Families worden gespleten door de keuze voor verschillende oorlogvoerende partijen, en opportunisme en geld fungeren wellicht meer dan eer als reden om een vorst te steunen. Deze visie wijkt sterk af van de traditionele romantische blik op middeleeuwse vorsten, oorlog en ridders. Desondanks doet het meer recht aan de situatie in de late middeleeuwen, zeker in de Nederlanden waar conflicten zoals hiervoor geschetst in bijna elk vorstendom voorkwamen. ■

Verder lezen

Robert Stein, *De hertog en zijn staten* (2014).

Jan Burgers en Mario Damen, 'Feudal Obligation or Paid Service? The Recruitment of Princely Armies in the Late Medieval Low Countries', *The English Historical Review*, Volume 133, Issue 563, pp. 777–805.

Antheun Janse, *Een pion voor een dame. Jacoba van Beieren 1401-1436* (2010).

Ontsnapt uit Auschwitz

En niemand die erover wil horen

Rudolf Vrba en Alfred Wetzler ontsnapten uit Auschwitz en schreven vrijwel direct daarna een verslag over het systeem en de gruwelen van het concentratiekamp. Zij waren hierin een van de eersten, en toch bestond er weinig interesse in hun verhaal. Dat kwam eigenlijk pas in de jaren tachtig. Hoe kan dat?

Hilde Lavell is historica en docent aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Op 7 april 1944 gingen om zes uur in de ochtend alle alarmbellen af in concentratiekamp Auschwitz. Twee gevangenen, Rudolf Vrba en Alfred Wetzler, waren ontsnapt en op weg naar hun thuisland Slowakije. Hun vlucht was historisch, vooral omdat ze een van de belangrijkste ooggetuigenverslagen schreven van wat zich in het concentratiekamp afspeelde. Tot dan toe bestonden hierover slechts geruchten en vermoedens. Hun verslag gaf een beschrijving van het kamp, maar was ook bedoeld als waarschuwing voor de Hongaarse Joden. Vrba en Wetzler beschikten over informatie over een nieuwe deportatie van een grote groep Hongaarse Joden. Hiervoor wilden zij de Joodse gemeenschap waarschuwen. Ruim twee weken na hun ontsnapping werden ze gehoord

door de Joodse Raad, een door de bezetters geïnstalleerde vertegenwoordiging van de Joodse gemeenschap in Žilina, Slowakije. Dagenlang werden ze ondervraagd. Hun verhalen werden opgetekend in het rapport *De Auschwitzprotocollen*, ook wel bekend als het Vrba-Wetzlerrapport. In dit rapport stond ook de waarschuwing voor de Joodse gemeenschap in Hongarije dat er grote deportaties zouden plaatsvinden en dat iedereen die werd opgepakt in een concentratiekamp zou worden vergast. Het rapport bereikte niet op tijd de juiste personen. Eind april, begin mei werd het naar de Hongaarse Joodse leiders gestuurd. Kort daarna werden meer dan 437.000 Hongaarse Joden gedeporteerd. Meer dan 300.000 daarvan waren al vergast voordat de Hongaarse Joodse leiders kopieën van het rapport door-

speelden aan de Hongaarse autoriteiten, vertegenwoordigers van de Zwitserse pers en het Joodse wereldcongres. Toen het rapport eenmaal verspreid was, had het wel een directe impact: Miklós Horthy, de regent van het koninkrijk Hongarije, gaf in juli de opdracht de deportaties stil te leggen.

Narratieven

Na de oorlog bleef het verhaal van Vrba en Wetzler lange tijd onbekend bij het grote publiek, evenals het feit dat meer dan 900 mensen hadden geprobeerd te ontsnappen uit Auschwitz, waarvan zeker 196 succesvol. Van 254 mensen is na hun ontsnapping niks bekend, mogelijk waren deze ontsnappingen ook succesvol. In 1963 publiceerde Vrba zijn memoires onder de titel *I cannot forgive*, later opnieuw uitgebracht als *I escaped from Auschwitz*.

Hoe kan het dat verhalen van

Hongaarse Joden worden op het perron van Auschwitz 'geselecteerd', 27 mei 1944.

mensen die uit Auschwitz ontsnappen zo onbekend zijn? Een verklaring kan gevonden worden in de golven van verhaalculturen die na de Tweede Wereldoorlog ontstonden. Liesbeth Hoeven promoveerde op dit onderwerp en maakt onderscheid tussen master-narratieven, een gemeenschappelijke visie op de samenleving, en counternarratieven, het narratief van onderdrukte sociale groepen. Deze master-narratieven hangen samen met de herinneringscultuur van een samenleving: wat wil een samenleving herinneren en welke verhalen passen daarbij? Het masternarratief bepaalt welke verhalen worden herinnerd en welke onderdrukt. Daarnaast ziet Hoeven drie verschillende verhaalstromingen na de Tweede Wereldoorlog. In de periode direct na de Tweede Wereldoorlog werd er nadruk gelegd op vooruitgang en

heldendom: men wilde zo snel mogelijk de oorlog vergeten en de samenleving heropbouwen. Er ontstond een verzetsmythe, de mythe dat iedereen tijdens de oorlog bijgedroeg aan het verzet. Verhalen van slachtoffers over de concentratiekampen pasten hier niet in. Boeken die werden uitgegeven, gingen voornamelijk over heldendaden. Het verhaal van Vrba en Wetzler is wel heldhaftig, maar paste niet in de verzetscultus. Het rapport is confronterend. Het beschrijft de omstandigheden in een concentratiekamp en hoe gevangenen worden 'geselecteerd' voor de gaskamers. Ook beschrijven ze welke straffen er in het kamp worden gehanteerd. Daarnaast laat het verhaal van Vrba en Wetzler de zwakke plekken van 'helden' zien: de Slowaakse Joodse Raad kon niet voorkomen dat grote aantallen Joodse Hongaren

werden vergast. Dit was te confronterend voor een samenleving die probeerde de oorlog zo snel mogelijk te vergeten.

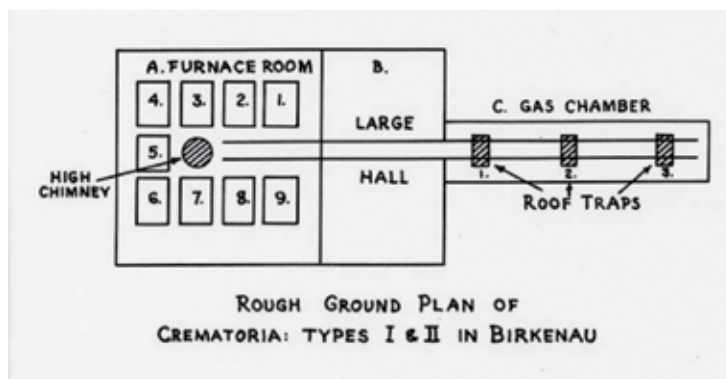
Slachtoffercultus

In de jaren zestig en zeventig maakte de verzetsmythe plaats voor een slachtoffercultus: verschillende groepen slachtoffers claimden hun plek in de verhaalcultuur. Joden, Jehova's getuigen, homoseksuelen, kinderen van NSB'ers, Sinti en Roma brengen ieder hun eigen leed naar voren. Een gezamenlijke herdenkings- en herinneringscultuur lijkt onmogelijk. Het is in deze periode dat Vrba zijn memoires *I cannot forgive* uitbrengt, in samenwerking met journalist Alan Bestic. De titel straalt veel wrok uit. Door zijn verhaal wil hij voorkomen dat wat er in Auschwitz is gebeurd wordt vergeten. In de inleiding spreekt hij ook zijn boosheid uit over het feit dat de informatie ►

Auschwitz.
Foto: Paul Arps.

die hij en Wetzler hebben door- gespeeld, niet op tijd de juiste mensen heeft bereikt. Opvallend is dat Vrba zichzelf weigert te zien als slachtoffer. In een van de laatste zinnen van zijn memoires stelt hij dat je niet passief of actief moet meegaan met het kwaad, als instrument, toeschouwer of slachtoffer. Hij wil hiermee benadrukken dat hij actief tegen het kwaad is ingegaan door te ontsnappen. Hij laat niet alleen het lijden zien, maar ook wat er gedaan had kunnen worden. Ondanks dat Vrba een slachtof-

Rechts; Schets uit het Vrba-Wetzler-rapport van de crematoria in Birkenau.

fer is van de Holocaust, past hij niet binnen het klassieke beeld van een slachtoffer. Alan Bestic schrijft in de inleiding van *I cannot forgive* dat Vrba niet voldoet aan het standaardbeeld van 'de man uit Auschwitz'.

Inclusief herinneren

In de jaren tachtig komt er een verhaal op waarbij wordt gestreefd naar een pluralistische en inclusieve herinneringscultuur: getracht wordt een plek te geven aan de helden, de slachtoffers en alles daar tussenin. De Holocaust wordt gezien als een symbolisch tegenbeeld van wat de westerse beschaving zou moeten zijn. Het belangrijkste in deze herinneringscultuur wordt het besef dat iets als de Tweede Wereldoorlog nooit meer mag gebeuren. Het is dan ook niet gek dat in deze tijd het boek van Vrba wordt vertaald in het Frans, Nederlands, Tsjechisch en Hebreeuws. In veel landen verandert de titel in *Ik ontsnapte uit Auschwitz*.

In tegenstelling tot de titel *I cannot forgive* straalt deze titel minder wrok uit. Ook heeft de auteur een nieuwe inleiding toegevoegd waarin hij uitlegt dat hij zijn boek heeft geschreven voor het 'gewone publiek': ook zijn melkman, die zijn been verloor in de strijd tegen de nazi's, moet het verhaal begrijpen, zo schrijft Vrba. Opvallend is dat hij het belang van het Vrba-Wetzler-rapport wil benadrukken. In de publicatie van 1963 draaide het voornamelijk nog om wat er

niet was gebeurd met het rapport. In de publicatie van 2002 is een uitgebreide appendix toegevoegd over de historische waarde van het Vrba-Wetzler-rapport en hoe het is gebruikt tijdens rechtszaken tegen Adolf Eichmann, een van de hoofdverantwoordelijken voor de Holocaust. Waar de publicatie uit 1963 voornamelijk gericht was op het niet vergeten van Auschwitz, straalt de publicatie van 2002 meer hoop uit. Vrba wil benadrukken dat de strijd niet voor niets is geweest en dat de schuldigen berecht werden.

Censuur ontvlucht

Het verhaal van Vrba was tot in de jaren tachtig een counternarratief. Het was geen heldenverhaal, maar ook geen slachtofferverhaal. Na de verzetmythe en slachtoffercultus ontstond er een pluralistische, inclusieve herinneringscultuur, waarbij uitsluiting van verhalen werd getracht te voorkomen. Er zijn niet veel mensen uit Auschwitz ontsnapt en nog minder die hierover hebben geschreven. Net als Vrba heeft ook Alfred Wetzler een boek uitgebracht, maar het verscheen alleen in het Slowaaks, waardoor het bereik beperkt was. Vrba ontvluchtte het communistische regime met zijn censuur en kwam uiteindelijk in Londen en Canada terecht. Vrba is hierdoor beter in staat geweest zijn verhaal te verspreiden, maar wel pas nadat zijn verhaal binnen het master-narratief van de samenleving paste. ■

Literatuur

Rudolf Vrba en Alan Bestic, *I cannot forgive* (Londen: Byron Press LTD, 1963).

Rudolf Vrba, *I Escaped Auschwitz* (Fort Lee, New Jersey: Barricade Books Inc, 2002).

Alfred Wetzler en Rudolf Vrba, 'Report by Alfred Wetzler and Rudolf Vrba, two escapees from Auschwitz (late April 1944)', online uitgegeven door German History in Documents and Images. Beschikbaar via: germanhistorydocs.ghi-dc.org/pdf/eng/English45.pdf (geraadpleegd 3 januari 2019).

Liesbeth Hoeven, *Een boek om in te wonen: de verhaal-cultuur na Auschwitz* (Hilversum: Verloren, 2015).

Ruth Linn, 'Genocide and the politics of remembering: the nameless, the celebrated and the would-be holocaust heroes', in: *Journal of Genocide Research*, volume 5, issue 4 (december 2003), 565-586.

Ruth Linn, *Escaping Auschwitz: a culture of forgetting* (Ithaca, NY: Cornell University press, 2004).

Abraham de Swaan, 'Het concentratiekampsyndroom als sociaal probleem', in: *De mens is de mens een zorg*. (Amsterdam: Meulenhof, 1997). Beschikbaar via DBNL: tiny.cc/kp942y (geraadpleegd 8 maart 2019).

De orde van de dag*Éric Vuillard*

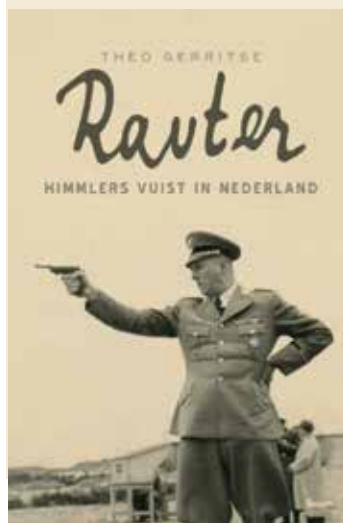
In dit beeldend geschreven boek worden twee dagen in Hitler-Duitsland besproken: een dag in 1933 waarop de industriëlen hun steun geven aan de NSDAP en de dag van de *Anschluss* met Oostenrijk in 1938. Meulenhoff | € 18,99

Drang naar het Oosten.**Vlaamse soldaten en kolonisten aan het oostfront***Frank Seberechts*

Vlamingen die welbewust misdaden begingen in Polen en de Sovjet-Unie, en soldaten van het Vlaams Legioen die in het oosten een zuivere Germaanse kolonie wilden stichten. Een onbekende episode uit de oorlog wordt geopenbaard. Polis | € 24,95

Rauter. Himmlers vuist in Nederland*Theo Gerritse*

Dik boek over de man voor wie heel Holland sidderde tijdens de bezetting en op wie een (mislukte) aanslag is gepleegd. Fout tot op het bot en overtuigd van zijn zaak. Staande voor het vuurpeloton riep Rauter zelf: 'Vuur!' Boom | € 39,90

Angst en vrijheid. Hoe de Tweede Wereldoorlog ons voorgoed veranderde*Keith Lowe*

In dit vlot leesbare boek wordt duidelijk gemaakt welke veranderingen de oorlog heeft veroorzaakt en welke psychologische en filosofische impact de oorlog heeft gehad op de tweede helft van de twintigste eeuw. Balans | € 29,99

Parijs-Berlijn. Een reis door Europa na de Grote Oorlog*Peter Jacobs en Erwin De Decker*

Werkelijk alleraardigst boek over allerlei plaatsen en voorwerpen die een rol hebben gespeeld tussen het einde van de Eerste Wereldoorlog en de opkomst van Hitler. Ook interessant voor docenten die van reizen houden (met en zonder leerlingen). Polis | € 29,99

De verdwijning van Josef Mengele*Olivier Guez*

Roman voor de liefhebbers van *HhhH*, met dit keer in de hoofdrol niet Heydrich maar Auschwitz-dokter Mengele die na de oorlog vlucht, nog een keer terugkomt naar Duitsland, maar vervolgens 'verdwijnt' in Zuid-Amerika. Meulenhoff | € 19,99

Europa tegen de Joden, 1880-1945*Götz Aly*

Interessant boek dat niet alleen de (aanloop naar de) Holocaust in Europees verband over een langere periode beschrijft, maar tevens oog heeft voor de materiële jaloezie die er heerste ten aanzien van de Joden. Verbum | € 29,50

Antisemitisme hier en nu*Deborah Lipstadt*

Dat het antisemitisme wereldwijd toeneemt, is bekend. De oorzaken hiervoor zijn volgens de schrijfster echter anders dan tijdens de jaren dertig van de vorige eeuw. Waarin verschillen zij dan? Lees dit boek voor de antwoorden. Spectrum | € 24,99

Mijn strijd. Mein Kampf*Adolf Hitler*

Willem Melching heeft de wetenschappelijke kritische Nederlandse editie verzorgd. Het is een dik boekwerk geworden waarin de teksten van Hitler worden verklaard, ontkracht en uitgelegd. Uiteraard een zeer interessant boek om te hebben. Prometheus | € 49,99 ■

Onder redactie van
Ben Vriesema.

Het geheim van Singapore

Waarom Singaporese kinderen hoog scoren in wereldranglijstjes

Het is de laatste etappe van onze lange reis door de onderwijswereld. Vanaf Finland via Oost-Europa langs de Bosporus richting de Kaukasus, via de Perzische Golf langs de Himalaya door naar Zuidoost-Azië. In Myanmar, Thailand en Maleisië stopten we alleen voor wat *rest and recreation*, want we willen naar die globale kampioen: Singapore.

Erik Ex (docent geschiedenis) reisde gedurende een schooljaar van Finland naar Singapore. Overal waar hij kwam, bezocht hij scholen. Hij sprak met leerlingen, leraren en onderzoekers over het (geschiedenis)onderwijs. De inzichten die hij onderweg opdeed, deelt hij met de lezers van *Kleio*. Eriks broer Luuk reisde mee en maakte foto's en reportages. De Edyssee heeft een eigen Facebookpagina op [facebook.com/onderwijsreis](https://www.facebook.com/onderwijsreis). Dit is de laatste aflevering.

(officieel: *Federation of Malaya*). Toen Sarawak, Singapore en Sabah (Noord-Borneo) aansloten bij de federatie werd Maleisië gevormd. Maar Singapore, met zijn grotendeels Chinese (niet-moslim) bevolking kwam al gauw in conflict met Kuala Lumpur. Twee jaar na de samenvoeging werd Singapore uit de federatie gegooid, en het werd een onafhankelijk stadstaatje in 1965.

Gedoemd

Iedereen verwachtte dat Singapore gedoemd was ten onder te gaan. Het had geen natuurlijke hulpbronnen, ten noorden lag het aan het vijandige Maleisië en ten zuiden doemde het onvoorspelbare Indonesië. De rest van Zuidoost-Azië was derdewereldgebied, Vietnam ontbrandde in hetzelfde jaar en China was nog een gesloten land.

Premier Lee Kuan Yew (1965-1990) stelde zich op als een verlicht despoot. Zijn partij (de PAP) is tot op de dag van vandaag aan de macht. Keer op keer hamerde Lee Kuan Yew op het belang van goed onderwijs. Er mocht geen talent onbenut blijven, en het moest zo vroeg mogelijk herkend worden. Ondertussen werden in de klas de verschillende bevolkingsgroepen tot een eenheid gesmeed.

Om te achterhalen hoe het nu gaat, bezoeken we de Nanyang Girls' High School, de meest prestigieuze school van het land. Op deze school behalen leerlingen de beste resultaten van Singapore. Ik ben verrast. Ik zie klassen met soms wel 36 leerlingen, er liggen telefoons op tafel. De lokalen hebben niet eens airconditioning. Toch wel wonderbaarlijk in het tropische Singapore. Hoe kan dit?

Nederlandse expats in Singapore wijzen ons op de Chinese werkethos. Singaporese ouders zijn overtuigd van het belang van bijles. Als kinderen goed zijn in een vak, willen de ouders dat ze het meeste uit hun talent halen. Kortom, naar bijles. Als een kind een vak nog niet goed kan, gaat een tegenovergestelde redenering op: voor dit vak moeten ze harder blokken. Kortom, ook naar bijles. Veel Singaporees onderwijs vindt dus helemaal niet in de scholen plaats. Bijlesdocenten zijn soms zo gewild dat ze meer dan een miljoen Singaporese dollar per jaar (ongeveer 650.000 euro) omzetten.

In Singapore lijken ze wel overal de beste in te zijn. De laagste criminaliteitscijfers, het minste aantal verslaafden ter wereld. Maar vooral: het beste onderwijs. Op toetsen die in de hele wereld worden afgenomen scoren Singaporese vijftienjarigen het best op alle onderdelen: wiskunde, taal en natuurwetenschappen. Overal kijken leraren met jaloezie (en wat achterdocht) naar die uitslagen. Hoe krijgt het kleine Aziatische stadstaatje dit voor elkaar?

Singapore is een jong land. De VOC beschouwde het noordelijker gelegen Malakka als dé strategische haven van het gebied en liet Singapore links liggen. Pas in 1819 werd Singapore gekoloniseerd door de Brit Thomas Raffles. Singapore zou zich ontwikkelen tot strategisch gelegen haven. Er ontstond een stad met een veelheid aan culturen, maar vooral veel Chinezen vestigden zich in Singapore. Bij de dekolonisatie van Brits-Azië waren de Singaporezen in eerste instantie niet meegenomen in de Federatie van Malakka

Meisjesschool Nanyang Girls' High School hoort tot de meest prestigieuze van het land. Foto's: Luuk Ex.

Links: MindChamps PreSchool. Onder: De jonge kinderen maken hun eigen lunch en leren zo over hoeveelheden, gewichten en kleuren.

Steeds meer Singaporese peuters en kleuters gaan niet naar de crèche, ze gaan naar *preschool*. Op bezoek bij MindChamps PreSchool zien we het rooster van de kinderen. Er zijn momenten voor muziek en spelen en het favoriete onderdeel van de leidster: *gourmet moment*. Dan maken de kinderen zelf hun lunch klaar, in dit geval hebben ze een salade en dumplings gemaakt. Zo worden ze blootgesteld aan zaken als hoeveelheden, gewichten en kleuren. Op andere momenten leren ze spelenderwijs Chinees en lezen.

Dat is een serieuze zaak voor de Singaporezen. Ieder kind dient vóór de start van de basisschool wat Chinees te kunnen, ze moeten kunnen lezen en op een basisniveau kunnen rekenen. De ontwikkeling van de eerste jaren, zo legt de leidster ons uit, zijn essentieel voor het verdere leven. Daar ligt de basis voor het latere succes.

Vroeg vliegen

Een confuciaans gezegde stelt (vrij vertaald): 'Als een langzame vogel maar vroeg genoeg begint met vliegen, bereikt hij het bos toch als eerst.' Volgens Lucy Crehan, die de beste onderwijssystemen ter wereld vergeleek in haar boek *Cleverlands*, is dit de basis achter het Singaporese denken. De *rat race* die vervolgens is ontstaan heeft ervoor gezorgd dat het niveau enorm is gestegen. Singaporezen doen hun kinderen vooral vroeg en vooral veel naar school. Maar wat kunnen we in Nederland nu leren van Singapore? Gek genoeg zowel hoe het niet moet als hoe het wel kan. De zesjescultuur in Nederland is rap aan het verdwijnen. Ook hier wordt steeds meer uitgegeven aan bijles en de druk wordt steeds hoger. Louise Elffers schreef hierover het veelgeprezen *De Bijlesgeneratie*. Nederland stevent langzaam maar zeker af op een situatie die vergelijkbaar is met de

Singaporese. De bijlesindustrie blijft groeien, zelfs voor kinderen in de basisschoollleeftijd. Vmbo is voor veel ouders niet goed genoeg, onderwijs wordt een wedstrijd.

Ondertussen kunnen we ook leren hoe het wél kan: Singapore heeft jarenlang geïnvesteerd in onderwijs. Het land is ervan overtuigd dat het zijn bestaan eraan te danken heeft. Het ministerie, de lerarenopleiding en de scholen zijn ijzersterk georganiseerd en liggen op één lijn. Iets wat nauwelijks van Nederland gezegd kan worden. Zelfs voor voorschools onderwijs zijn er professionals met een gedegen opleiding. Ook biedt Singapore aankomende docenten een lucratieve toekomst. Op die manier trekken ze ambitieuze mensen aan.

In Singapore is het ministerie alweer bezig met de volgende verandering. De kinderen moeten mondig en gelukkiger worden. Daarvoor wordt over de grenzen gekeken, zoals Singapore al een halve eeuw doet. En waar wonen volgens PISA (de onderwijsvergelijkinglijst) de mondigste en gelukkigste kinderen? U raadt het al: in Nederland. Tijd voor ons om weer terug te keren. ■

De verstripping van heiligen

Middeleeuwse vitae in klare lijn en met tekstballon

Hoe houd je gelovigen op het juiste pad? Door ze voorbeelden voor te houden van mensen die een voorbeeldig leven hebben geleid: heiligen. In de middeleeuwen gebeurde dat met verhalen, na de uitvinding van de boekdrukkunst met geïllustreerde boeken. De laatste jaren is er iets nieuws gaande: de levens van heiligen verschijnen steeds vaker als strip. Gaan strips de traditionele *vitae* (heiligenlevens) vervangen?

Nico Lettinck
is mediëvist.

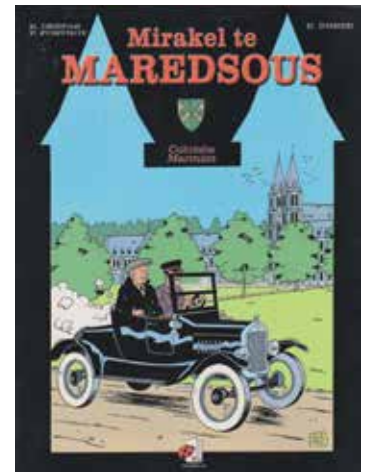
De in Ierland geboren Joseph Marmion (1858-1923) werd in 1909 gekozen tot de derde abt van Maredsous (België). Bij zijn intrede in 1886 in het neogotische klooster had hij de naam van zijn heilige landgenoot Columba (zesde eeuw) aangenomen en luidde zijn volledige naam Columba Marmion. In de veertien jaar van zijn bestuur schreef hij diverse boeken en vele pastorale brieven. Centraal hierin stond de eenvoudige navolging van Christus in de wereld. In 1919 publiceerde hij een bundel 'geestelijke lithurgische conferenties' als troost 'te midden der droefenis en bezorgdheid van een uiterst beroerd tijdstip'. De Eerste Wereldoorlog had zijn abdij zwaar getroffen. De geschriften van Marmion vonden een ruime verspreiding, niet alleen in de eigen kring van benedictijnen, maar ook ver buiten de kloostermuren. Op zich leidde Marmion een weinig exceptioneel leven. Toch werd in 1957 een onderzoek gestart voor zijn heiligverklaring als 'spiritueel leider'.

In de middeleeuwen kon iemand na zijn dood alleen heilig verklaard worden als er aan drie voorwaarden was voldaan. De kandidaat moest een voor-

beeldig christelijk leven hebben geleid. Van dit leven moest een schriftelijk verslag aanwezig zijn: een *vita*. Tot slot moest een kandidaat zelf wonderen hebben verricht, of er moesten wonderen zijn gebeurd nadat hij was aangeroepen, liefst bij zijn graf.

Onverklaarbare genezing

Ook bij Marmion werd bovenstaande procedure gevolgd. Vanaf 1957 volgden vele publicaties van en over Marmion in de traditie van de middeleeuwse heiligenlevens. Wat nog ontbrak was een wonder. In 1966 was het zover. De Amerikaanse Patrizia Bitzan (1927-2014) genas in dat jaar op een medisch-wetenschappelijk onverklaarbare manier van kanker. Dit gebeurde nadat zij bij het graf van Marmion hem om genezing had gebeden. Het duurde nog tot 1997 voordat deze wonderbaarlijke genezing door de officiële instanties in Rome werd erkend. Maar daarna ging het snel. Op 3 september 2000 werd Columba in Rome door paus Johannes Paulus II zalig verklaard. Wanneer iemand zalig verklaard wordt, is dat de laatste opstap om uiteindelijk heilig verklaard te worden. Hierop is het nu wachten. In dit kader werd, eveneens in 2000, de Kuifje-achtige strip over Marmion uitgegeven: *Mirakel te Maredsous*. Op een luchtige en ludieke wijze wordt hierin zijn leven getekend, inclusief het mirakel dat ruim na zijn

dood plaatsvond. Op de laatste pagina staan, geheel volgens de middeleeuwse traditie, enkele gebeden om de zalige te gedenken en een oproep om 'gunsten die werden verkregen door tussenkomst van de zalige Columba Marmion te melden aan de vice-postulator van zijn zaak, Abdij van Maredsous, B-5537 Deneé, België'.

Het visioen van Martinus

De strip over Marmion gaat over een zalige die nog heilig verklaard moet worden. Strips over heiligen zijn er al wat langer. In de afgelopen decennia zijn er vooral in landen met een rooms-christelijke traditie, zoals Frankrijk, België, Italië en Spanje, strips verschenen die het leven van bekende heiligen toegankelijk willen maken voor de jeugd. In de serie *Les chercheurs de Dieu* (uitgeverij Bayard Jeunesse, Frankrijk) vinden we strips over Franciscus, Benedictus, Martinus, Augustinus, Dominicus en vele

Rechts: *Mirakel te Maredsous*, een stripalbum over het leven van de Belgische abt Columba Marmion. Onder: Een strip over de wonderbaarlijke genezing van Patrizia Bitzan in 1966.

anderen. Wat opvalt is dat elk levensverhaal een specifieke bedoeling heeft. Als voorbeeld neem ik de strip over Martinus van Tours die in deze reeks is verschenen.

In de eerste levensbeschrijving van Martinus van Tours (316-397) door zijn tijdgenoot Sulpicius Severus, lezen we dat Martinus geboren is in Pannonië (in het huidige Hongarije) als zoon van een Romeinse legerofficier. Toen hij in Pavia op school zat, kreeg hij belangstelling voor het christendom, maar op vijftienjarige leeftijd moest hij het leger in. Hij klom op tot ruiter bij de keizerlijke garde en in die functie kwam hij in de provincie Gallië terecht. Amiens werd zijn legerplaats. Daar ontmoette hij tijdens een strenge winter bij de stadspoort een naakte bedelaar die om hulp vroeg. Martinus aarzelde niet, sneed zijn mantel doormidden en schonk de helft aan de bedelaar ter bescherming tegen de kou. De volgende dag verscheen hem Christus in een visioen waarin hij Martinus duidelijk maakte dat hij goed gehandeld had. Na dit duidelijke teken liet Martinus zich dopen en verliet hij enige tijd later het leger. Voortaan zou hij als soldaat van Christus de vrede dienen. Na enige omzwervingen stichtte hij in Ligugé een kluizenaarsgemeenschap, het eerste klooster op Franse bodem. Van hieruit werd hij – tegen zijn zin – weggeroepen naar Tours om bisschop te worden. In die functie werkte hij verder aan de verspreiding van het christendom in Gallië. Op 8 november 397, 81 jaar oud, overleed hij in Candes.

Het wonder van de opwekking

Tot zover het verhaal van Martinus' leven. Maar hij zou geen bekende heilige worden zijn, als hij geen wonderen had gedaan. Sulpicius Severus vermeldt echter onder andere het opwekken van een dode en

het genezen van een melaatse. Het levensverhaal van Martinus door Sulpicius Severus is hét model geworden voor alle middeleeuwse heiligenlevens. In de strip worden de lotgevalen van Martinus met veel inlevingsvermogen getekend. Ook het wonder van de opwekking van de dode wordt zichtbaar gemaakt voor de hedendaagse jeugd. Door de middeleeuwse tekst aan te vullen met modern beeldmateriaal ontstaat er een nieuwe werkelijkheid die Martinus tijdloos maakt. In de inleiding en aan het slot van de strip wordt opgemerkt dat 'dankzij Martinus de Galliërs tot het christendom zijn overgegaan'. Een niet geringe prestatie voor een soldaat die in Hongarije ter wereld kwam. De wederopstanding van de heiligen in moderne strips dient in dit geval het Franse nationale gevoel. In een Nederlandse strip over Martinus ligt het accent op zijn betekenis als patroonheilige van de Dom en de stad Utrecht. In Tours wordt hij sinds 2015 gepresenteerd als 'de Europese pionier van de solidariteit'. Hoe zit het met andere heiligen?

Beeldbijbels

Wanneer we andere strips over middeleeuwse heiligen bekijken, valt op dat de tekenaars hun verhaal over het verleden actualiseren. Nicolaas (270-343) wordt gepresenteerd als bemiddelaar tussen Oost en West, Augustinus (354-430) als de grondlegger van de kerk als instituut, Benedictus (480-547) als de geestelijke vader van Europa en Bernard van Clairvaux (1090-1153) als onvermoeibare

strijder voor de vrede. In de strips over middeleeuwse heiligen wordt hun voorbeeldige leven aangepast aan eigentijdse belangen en behoeften. Het verbeelden van heilige personen is zo oud als het christendom zelf. Denk maar aan de gebrandschilderde ramen in middeleeuwse kathedralen. In de veertiende eeuw komt de *Biblia pauperum* op de markt. In deze 'armenbijbel' worden de verhalen uit het Nieuwe Testament, met tekst én beeld, geplaatst tegenover die uit het Oude Testament, om ook de ongeletterde leken te onderwijzen. Door de uitvinding van de boekdrukkunst nemen deze beeldbijbels al snel in aantal toe. De heiligenlevens profiteren ook van deze ontwikkeling. In de Nederlanden verschijnt in 1487 een gedrukte versie van het leven van Lidwina van Schiedam (1380-1433). Daarna volgen er anderen, waarin de tekst verlicht wordt met houtsneden die het kommervolle leven van Lidewij illustreren. Wat alleen ontbreekt zijn de tekstballonnetjes. Lidwina heeft tot 1890 moeten wachten op haar heiligverklaring. De monniken in Maredsous weten dus dat zij met 'de zaak Marmion' geduld moeten hebben. ■

Boven: De heilige Martinus wekt een dode op.
Onder: Een engel toont Lidwina de zielen in het vagevuur.

Verder lezen

Ribbens en Sanders, *Getekende tijd. Wisselwerking tussen geschiedenis en strips* (Utrecht 2006).
www.maredsous.com

Wat komt er terecht van historisch

Eindexamen doen in Nederland, Duitsland, Engeland en de VS

De eindexamens drukken in Nederland een belangrijk stempel op het geschiedenisonderwijs. Veel geschiedenisleraren richten zich bij het samenstellen van het curriculum in de bovenbouw vrijwel geheel op de eisen van het centraal schriftelijk eindexamen. Reden om de Nederlandse examenpraktijk eens te vergelijken met enkele examens in het buitenland.

Arie Wilschut is lector didactiek van de maatschappijvakken aan de Hogeschool van Amsterdam.

Schoolexamens worden vaak ondergeschikt gemaakt aan het centraal eindexamen door ze min of meer als oefening voor dat examen op te zetten. De invloed die examenmakers op het curriculum van het geschiedenisonderwijs uitoefenen is aanzienlijk. Daarom rijst de vraag of de examens in Nederland, in het licht van moderne opvattingen over geschiedenisdidactiek, wel zo in elkaar moeten zitten als nu het geval is. Kan het ook anders?

De examens in Nederland ontstaan door een samenwerking tussen twee organen: het College voor Toetsing en Examens (CvTE) en het Cito. Het CvTE levert een *interpretatie* van het eindexamenprogramma in de vorm van een syllabus en het Cito maakt vervolgens de opgaven die daarop toegesneden zijn. Een belangrijk kenmerk van de interpretaties van het CvTE is het toevoegen van zogeheten *historische contexten* aan het

naar aanleiding hiervan eerst de afspraak 'wiens gebied, diens godsdienst' uit de godsdienstvrede van Augsburg opnoemen (reproductie van extra opgegeven leerstof uit een historische context) en vervolgens bedenken dat in Emden waarschijnlijk een protestantse vorst heerste en in Nederland een katholieke (namelijk Filips II zelf). Volgens de godsdienstvrede van Augsburg was het drukken van een protestantse bijbel daarom in Emden wel mogelijk en in Nederland niet. Hier is geen sprake van toepassing van oriënterende kennis over de reformatie, maar van reproductie van de extra kennis uit de historische context met daarna een vleugje 'toepassing'. Historisch denken speelt vrijwel geen rol. Ook kan men zich afvragen waarom voor dit type vragen zo'n ingewikkelde en inefficiënte vorm gekozen wordt. De genoemde 'deux aesbijbel' bijvoorbeeld doet er absoluut niet toe, maar zou wel kunnen leiden tot enige paniek bij leerlingen die van die bijbel nog nooit gehoord hebben. Waarom wordt de bedoeling van de vraag niet rechtstreeks duidelijk gemaakt door hem zó te stellen:

■ Wat was de afspraak die Karel V in 1555 maakte met de Duitse vorsten over de godsdienstpolitiek?

■ Waarom was het volgens deze afspraak in de Nederlanden niet mogelijk om een protestantse bijbel te laten drukken?

Wordt de vraag misschien zo ingewikkeld gesteld om rond de reproductie van kennis (volgens het eindexamenprogramma niet verplicht, maar door het CvTE eigenmachtig toegevoegd) een soort rookgordijn op te trekken, waardoor het net lijkt of hier wél een soort hogere vaardigheid in geschiedenis wordt getoetst?

Omgekeerde richting

Het tweede voorbeeld (zie de *Kleio*-website) maakt zowaar gebruik van een bron in de vorm van twee zinnen uit een zestiende-eeuws reisverslag. De bron wordt niet gebruikt zoals bij historische bronnen gebruikelijk is, namelijk door deze kritisch te lezen en op grond hiervan bewijsmateriaal te verzamelen over mogelijke feiten betreffende het verleden. De bron wordt in omgekeerde richting gebruikt door er reproduceerbare

'Wordt de vraag misschien zo ingewikkeld gesteld om rond de reproductie van kennis een soort rookgordijn op te trekken?'

eindexamenprogramma. Deze contexten komen in het wettelijk vastgestelde eindexamenprogramma niet voor, maar worden door het CvTE noodzakelijk geacht om de zogeheten oriëntatiekennis van tien tijdvakken te kunnen examineren. Het CvTE beslist daarmee op welke contexten de oriëntatiekennis moet worden toegepast en geeft en passant een hoeveelheid extra te memoriseren leerstof op. Hierdoor neemt het accent op het reproduceren van kennis in het examen toe. Het zelfstandig toepassen van een oriënterend kader van kennis op nieuwe voorbeelden, zoals oorspronkelijk in het eindexamenprogramma was bedoeld, wordt naar de achtergrond gedrongen.

Protestantse bijbel

De nadruk op het reproduceren van kennis blijkt bijvoorbeeld uit enkele vragen in het havo-examen van 2018 (zie de *Kleio*-website). Het eerste voorbeeld gaat over een protestantse bijbel die in Emden gedrukt werd. Leerlingen moeten

denken?

kennis van kenmerkende aspecten van tijdvakken aan op te hangen. Eigenlijk had hier beter rechtstreeks kunnen worden gevraagd:

- Wat waren de kenmerkende aspecten van de zestiende eeuw?
- Wat waren de kenmerkende aspecten van de zeventiende eeuw?
- Welke daarvan kunnen te maken hebben met een reis naar Azië van een Nederlandse zeevaarder uit die tijd?

Ook hier krijg je dus weer de indruk van het creëren van een schijnwereld: net doen of je iets doet met het gebruik van bronnen, maar ondertussen op het meest basale niveau testen of de leerlingen de kenmerkende aspecten van tijdvakken wel uit hun hoofd kennen. De vraag rijst of geschiedenis nu werkelijk op dit soort vreemdsoortige manieren moet worden getoetst, of dat het ook anders kan. Hoe verhoudt zich de Nederlandse praktijk tot die in enkele andere landen?

Vier inhoudsvelden

Het contrast tussen de eindexamens in Nederland en die in Duitsland is groot. Hoewel de regeling van de Duitse eindexamens per bondsstaat verschilt (onderwijs ressorteert in Duitsland niet onder de federale overheid in Berlijn, maar onder de diverse overheden van de bondsstaten), zien de opgaven uit de verschillende staten er toch gelijksoortig uit. In de regel bestuderen de leerlingen enkele voorgeschreven 'inhoudsgebieden' uit de negentiende en twintigste eeuw over algemene en Duitse geschiedenis. Voor het examen 2019 in Noordrijn-Westfalen zijn bijvoorbeeld de volgende vier 'inhoudsvelden' voorgeschreven:

- De moderne industriële samenleving tussen vooruitgang en crisis;

- Het tijdperk van het nationaalsocialisme: basisvoorwaarden, machtsstructuren, nawerkingen en interpretaties;

- Nationalisme, nationale staat en Duitse identiteit in de negentiende en twintigste eeuw;

- Vredesluitingen en streven naar wereldvrede in de moderne tijd.

Van elk inhoudsveld wordt in zeer summere bewoordingen een uitwerking voorgeschreven.

Voor het vierde bovengenoemde inhoudsveld gelden bijvoorbeeld de volgende specificaties:

- De organisatie van de Europese vrede na de napoleontische tijd.

- De organisatie van de internationale vrede na de Eerste Wereldoorlog.

- Conflicten en vrede na de Tweede Wereldoorlog.

Deze beperkte vorm van specificatie maakt het onmogelijk om het eindexamen te zeer te richten op de reproductie van voorgeschreven leerstof.

Dat gebeurt dan ook niet. Op eindexamens in Duitsland krijgen leerlingen te maken met lange bronteksten (soms wel tot drie of vier bladzijden), waarover zij een essay moeten schrijven. Daarbij is het gebruikelijk dat de leerlingen een keuze kunnen maken uit meerdere opgaven, meestal drie. Het eerste halfuur van de examenzitting moeten zij gebruiken om de opgaven – vooral de lange bronteksten! – door te lezen en hun keuze te bepalen. Gedurende dit halfuur mogen zij nog niet aan de uitwerking beginnen. Daarna volgt een zitting waarvan de duur in diverse bondsstaten uiteenloopt van drie tot vijf uur.

Vijanden van het Rijk

Een voorbeeld van zo'n opgave is die uit het examen 2010 in de deelstaat Saksen-Anhalt (zie de *Kleio*-website). De leerlingen hebben hiervoor het thema 'Vijanden van het Rijk in het Duitse Keizerrijk' bestudeerd. Als zij voor deze opgave kiezen (de beide andere mogelijkheden in dit examen betroffen de thema's 'Effecten van de

industrialisatie' en 'De DDR – een product uit het Sovjet-laboratorium?'), moeten zij een analyse maken van een behoorlijk lastige en lange bron-tekst, waarbij eisen worden gesteld aan zowel hun vaardigheden als aan hun kennis over dit thema. De eerste opgave komt neer op het geven van een samenvatting van de argumentatie in de tekst, terwijl in de volgende gevraagd wordt bepaalde zaken uit de tekst nader uit te leggen. Hoewel het werken met een tekst als deze veeleisend is en het opstellen van een essay met een behoorlijke compositie en samenhang ook het nodige vergt van de leerlingen, is van kritisch gebruik van een bron als bewijsmateriaal hier toch weinig sprake. De vierde opgave bijvoorbeeld gaat ervan uit dat de leerlingen de achtergronden voor de bestrijding van het socialisme kennen en nagaan in hoeverre die in de bron herkenbaar zijn. Hier is dus – net als in het aangehaalde Nederlandse voorbeeld – sprake van gebruik van een bron in omgekeerde richting, namelijk om te testen of reeds bestudeerde kennis in een bron teruggevonden kan worden, in plaats van dat informatie uit een bron met een bepaald doel benut wordt. Toch is het niveau waarop hier sprake is van brongebruik en toepassing van vaardigheden nogal verschillend van het niveau waaraan we in Nederland inmiddels gewend dreigen te raken.

Duitse filosoof over Napoleon

Om een idee te krijgen van het soort antwoorden waarop in Duitsland gerekend wordt, volgt hier een voorbeeld uit Noordrijn-Westfalen. De tekst waarmee gewerkt moet worden is een redevoering van de Duitse filosoof Fichte uit 1808. De omvang valt deze keer mee: slechts één pagina A4 van 503 woorden. Een van de drie opgaven die de leerlingen moeten maken is: Zet de rede van Fichte in de historische context tot en met 1813. Een voorbeeldantwoord op deze vraag luidt: 'In 1799 had Napoleon de macht overgenomen in Frankrijk door een staatsgreep. In 1804 had hij zichzelf tot keizer gekroond. In een reeks veldtochten (de zogenaamde napoleontische oorlogen) kon Frankrijk zijn macht in Europa uitbreiden en zijn rivalen in wisselend samenge-

stelde coalities terugdringen. Het gevolg hiervan was dat het statensysteem van Europa, onder andere door de oprichting van de Rijnbond en de ontbinding van het Heilige Roomse Rijk van de Duitse natie, door Napoleon fundamenteel veranderd werd. Het koninkrijk Pruisen, dat zich in 1806 tegen Frankrijk keerde, leed beslissende nederlagen, onder andere bij Jena en Auerstedt, en was daardoor gedeeltelijk Frans bezit geworden; het moest het verlies van meer dan 50 procent van zijn grondgebied accepteren.

Fichte verwijst in zijn toespraak vooral naar de situatie van de Pruisische en Duitse bevolking na de overwinning van Napoleon in 1807. Tot aan zijn nederlaag tegen Frankrijk had in Pruisen een grotendeels anachronistische vorm van verlicht despotisme overleefd. Boeren bewerkten boerderijen en landgoederen die meestal in bezit waren van adellijke eigenaars, en moesten daar rechten en belastingen over betalen. De boeren leden zwaar onder de last van de heffingen en werden letterlijk uitgebuit door de adel. Toen Pruisen in 1806 een nederlaag tegen Frankrijk had geleden en in een economische noodsituatie terecht was gekomen, werden de hervormers Stein en Hardenberg aangesteld in belangrijke regeringsfuncties. Hun concept van staats- en bestuurlijke hervormingen was gebaseerd op de verlichting en werd vergezeld door militaire en wetenschappelijke hervormingen. Onder andere de adel moest sommige van zijn privileges inleveren om het gewone volk te ontlasten. Hun uiteindelijke doel was voorwaarden te scheppen voor een bevrijding van Pruisen van de Franse buitenlandse overheersing. Napoleon, die aanvankelijk de hervormingen had gesteund, probeerde deze later tegen te gaan. Kort daarna moesten Stein en Hardenberg ontslag nemen en naar Rusland vluchten.

Bij bovenbeschreven gebeurtenissen sluit de rede van Fichte aan. In 1806, kort na het begin van de hervormingen, zag Fichte twee problemen, namelijk de buitenlandse bezetting door Frankrijk en de onderdrukking van gewone mensen van het volk. Zijn toespraak is een oproep aan zijn toehoorders om zich bewust te worden van

hun benarde situatie en een gevoel van gemeenschap te ontwikkelen. Hij waarschuwt voor het “uitsterven van de Duitsers” als de Duitsers er niet in zouden slagen hun interne geschillen te overbruggen. Daarmee bedoelt Fichte ook een eerlijkere manier om met standsverschillen om te gaan.

Het falen van Napoleons veldtocht in Rusland van 1812 en zijn nederlaag in de Slag bij Leipzig in 1813 verminderden zijn invloed in Europa aanzienlijk. Nu konden de Pruisische hervormingen worden doorgezet, hoewel de adel zich er nog steeds tegen verzette. De economische situatie van de grotere boeren verbeterde, maar kleinere bedrijven bleven verplicht lasten te betalen. Niettemin was het nu mogelijk door de gelijktijdige onderwijshervorming dat ook de kinderen van de gewone bevolking naar de middelbare scholen gingen en dus een betere opleiding zouden kunnen krijgen.’

De leerlingen aan wie dit voorbeeldantwoord voorgeschoteld wordt, krijgen de waarschuwing dat hier alleen de hoofdlijn kan worden aangegeven. In de examen-zitting van enkele uren moeten zij deze beter en uitvoeriger uitwerken. Bovendien staan er bij deze rede van Fichte nog twee andere opgaven, namelijk één gericht op het ‘analyseren van de bron’ (wat voor tekst is het, wie is de auteur, wat is de bedoeling, enzovoort) en één gericht op het beoordelen van de waarde van de bron in het licht van de ontstaanssituatie, de verdere ontwikkelingen en het begrip ‘nationalisme’ zoals we dat tegenwoordig kennen.

Meer keuzevrijheid

In het Verenigd Koninkrijk valt onderwijs onder de overheden van Engeland, Wales, Noord-Ierland en Schotland. De regelingen in Engeland worden grotendeels gevolgd door Wales en Noord-Ierland, maar de situatie in Schotland verschilt hier duidelijk van. We richten ons hier op de Engelse situatie.

Is er in Duitsland sprake van vrijheid voor de kandidaten om uit meerdere (meestal drie) opgaven te kiezen, in Engeland gaat de keuzevrijheid nog iets verder: scholen kunnen uit meerdere programma’s kiezen. De regering stelt algemene richtlijnen vast voor het examen GCSE (*General Certificate of Secondary Education*) die vervolgens door verschillende *examination boards* worden uitgewerkt. De algemene richtlijnen schrijven bijvoorbeeld voor welke historische denkwijzen en vaardigheden moeten worden toegepast, dat minstens 40 procent van de bestudeerde stof over Britse geschiedenis moet gaan, en dat de stof verder gespreid moet worden over diverse periodes. De circa vijf *examination boards*, waaruit iedere school een vrije keuze kan maken, werken die richtlijnen uit in examenprogramma’s waarvoor zij ook de opgaven leveren. Medewerkers van het

examination board kijken de examens na en beoordelen deze volgens een voorschrift dat publiek wordt gemaakt. Leraren doen dat dus niet zelf. De verschillen tussen de *examination boards* zijn niet zo heel groot. Bij sommige wordt het examen verdeeld over twee zittingen van elk twee uur, of een uur en drie kwartier, bij andere zijn er drie zittingen van elk een uur en een kwartier. Diverse *boards* bieden een optie aan voor een programma volgens het *Schools History Project* naast een optie voor een programma dat hierop niet is geënt en meestal alleen focust op onderwerpen uit de negentiende en twintigste eeuw.

Koos je in 2016 bijvoorbeeld voor het *examination board* AQA (*Assessment and Qualifications Alliance*) dan was er een optie voor een SHP-programma of een programma ‘Twintigste eeuw’.

‘In Engeland kijken medewerkers van het examination board de examens na, leraren doen dat dus niet zelf’

Bij het SHP-programma was de eerste zitting gewijd aan het thema ‘Geneeskunde door de tijden heen’ óf ‘Media door de tijden heen’ (naar keuze van de school), en de tweede zitting aan ‘Het Amerikaanse Westen 1840-1895’ of ‘Groot-Brittannië 1815-1851’ of ‘Engeland in de tijd van Elizabeth I 1558-1603’ of ‘Duitsland 1919-1945’ (naar keuze van de school). Scholen die bij AQA niet voor het SHP-programma kozen, kregen twee zittingen gewijd aan twintigste-eeuwse geschiedenis, waarbij de leerlingen *op het examen* drie onderwerpen moesten kiezen uit een lijstje van zes of tien onderwerpen, bijvoorbeeld: 1 Het ontstaan van de Eerste Wereldoorlog 1890-1914; 2 Vredesluiting 1918-1919 en de Volkenbond; 3 Hitlers buitenlands beleid en het ontstaan van de Tweede Wereldoorlog; 4 De oorsprong van de Koude Oorlog 1945-1960; 5 Crises van de Koude Oorlog en Détente 1960-1980; 6 De instorting van het communisme en het eind van de Koude Oorlog 1980-2000.

Hitlers vijftigste verjaardag

Wie in 2016 koos voor het *examination board* Edexcel (*Education and excellence*) kon ook kiezen uit een SHP-programma of een programma ‘Modern World’, maar hier waren er drie examen-zittingen van elk een uur en een kwartier. In het SHP-programma was er bij de eerste zitting een keuze (voor de school) uit drie diachrone thema’s: ‘Geneeskunde door de tijden heen’, ‘Misdad en straf door de tijden heen’ en ‘De veranderende aard van oorlogvoering door de tijden heen’. Bij de tweede was de keuze tussen ‘Groot-Brittannië 1815-1851’, ‘Het Amerikaanse Westen 1845-1890’ en ‘Duitsland 1918-1945’. Bij de derde ▶

zitting kon gekozen worden tussen 'De Transformatie van de Chirurgie 1845-1918', 'Protest, wet en orde in de twintigste eeuw' en 'De impact van oorlog op Groot-Brittannië 1903-1954'. De programma's van AQA en Edexcel toonden dus zowel overeenkomsten als enige verschillen. We gebruiken een derde *examination board*, OCR (*Oxford/Cambridge/Royal Society of Arts*) om een wat duidelijker beeld te krijgen van hoe een examenzitting eruit kan zien. Bij veel vragen wordt gebruikgemaakt van bronnen op een manier die lijkt op die in de Nederlandse examens: korte tekstjes of afbeeldingen. Wel wordt vaker gebruikgemaakt van een serie bronnen waarmee een kandidaat bij een vraag moet werken. De examenzitting uit 2017 die ik hier als voorbeeld gebruik duurde twee uur en was gewijd aan een diachronisch onderwerp, gecombineerd met het onderwerp 'Duitsland 1919-1945' (behalve uit deze zitting bestond het examen bij OCR in 2017 uit nog één andere zitting die anderhalf uur duurde). Voor het diachronische onderwerp mochten de kandidaten op de zitting een keus maken uit 'Geneeskunde door de tijden heen' en 'Misdaad en straf door de eeuwen heen' (beide onderwerpen werden in het examenboekje aangeboden). Het onderwerp 'Duitsland' was verplicht. Bij beide diachronische thema's moest de kandidaat één vraag (met twee bronnen: een afbeelding en een tekst) verplicht beantwoorden en vervolgens kiezen uit drie vragen waarbij iets uit de leerstof moest worden uitgelegd. Bij de afdeling over Duitsland moest hij drie bronnen (één cartoon en twee korte tekstjes) bestuderen waarover vragen moesten worden beantwoord, en vervolgens kiezen uit twee vragen waarbij iets moest worden uitgelegd (zie de *Kleio*-website). Om een indruk te krijgen van het soort antwoorden dat het *examination board* verwacht, volgt hier uit het correctievoorschrift het modelantwoord op vraag 9c naar aanleiding van bron C

(beschrijving van een bioscoopjournaal over Hitlers verjaardag): 'Bron C ondersteunt deze interpretatie tot op zekere hoogte. De bron laat zien dat veel mensen kwamen opdagen om Hitlers vijftigste verjaardag te vieren, vooral vrouwen en kinderen. Hitler krijgt herhaalde ovaties van de menigte, wat laat zien hoe populair hij was. De bron laat ook zien hoe de feesten en de film worden gebruikt om propaganda te creëren. De film benadrukt bepaalde dingen zoals de discipline van het evenement en zal vrouwen aanspreken vanwege het idee dat Hitler van kinderen hield. Dit laat zien hoe de nazifilmwerkers propaganda creëren. De film zal in Duitsland in bioscopen zijn vertoond. Dit is typerend voor de propagandamethoden die door de nazi's werden gebruikt. Ze hielden fakkeloptochten om mensen emotioneel te raken. De radio werd ingezet op werkplekken en zelfs op openbare pleinen om nazipropaganda uit te zenden. Dit was allemaal bedoeld om een "volks-gemeenschap" te creëren die de harten en geesten van het Duitse volk won en hen liet voelen dat ze tot deze gemeenschap behoorden. Denkbeelden over Hitlers grootsheid, over hoe de nazi's de werkloosheid oplosten en Duitsland groot maakten, en over hoe de Joden verantwoordelijk waren voor de problemen van Duitsland, werden constant op het Duitse volk afgevuurd. Door deze methoden wonnen de nazi's veel steun. De bron bewijst echter niet echt dat deze methoden ook werkten. Hij toont alleen de technieken die ze gebruikten. De nazi's wonnen ook op andere manieren steun. Het begon met een enorm programma van openbare werken, zoals bijvoorbeeld snelwegen. Dit gaf mensen banen na de hoge werkloosheid onder Weimar. Ze richtten het "Kraft durch Freude"-programma op dat voor arbeiders tochtjes op cruiseschepen en filmshows organiseerde. Het beleid van de nazi's om verloren Duitse gebieden terug te winnen en het land

weer groot te maken, kreeg ook steun. Ten slotte werden niet alle Duitsers gewonnen. Het regime had tegenstanders en deze werden onschadelijk gemaakt door de SS en de Gestapo. Maar het feit dat ze bestonden, toont aan dat de propaganda niet helemaal succesvol was.’

Voor een met bovenstaand te vergelijken antwoord konden de kandidaten zeven punten verdienen. Het correctievoorschrift geeft aan hoe dit aantal punten vermindert naarmate het antwoord van mindere kwaliteit is. Als kandidaten bijvoorbeeld ‘alleen basale kennis’ van de periode laten zien en hun informatie over propaganda alleen op de bron baseren, krijgen ze twee tot drie van de zeven punten. Van de te verdienen punten wordt ongeveer tien procent gescoord met een correcte spelling, grammatica en interpunctie in de antwoorden.

Dit voorbeeld laat zien hoe leerlingen hun eigen kennis op Engelse examens dienen in te zetten zonder dat hiernaar in detail gevraagd wordt. Ze beoordelen in de context van die kennis de waarde van een bron als bewijsmateriaal. Ze moeten hun antwoorden in een essay-achtige vorm opschrijven, waarbij ook het correcte taalgebruik een rol speelt. Hoewel de Engelse vragen op het eerste gezicht wel wat op de Nederlandse lijken (er worden bijvoorbeeld ook zeer korte bronfragmentjes gebruikt, wat een echt volwassen brongebruik – zoals in het Duitse voorbeeld – uitsluit), is er in essentie toch sprake van een heel andere omgang met het vak geschiedenis, waarbij de historische vaardigheden van leerlingen een veel grotere rol spelen dan in Nederland.

Variatie in vraagsoorten

In de Verenigde Staten valt onderwijs, net als in Duitsland, onder de bevoegdheden van de deelstaten en kan de situatie van staat tot staat verschillen. Toch is ook hier sprake van een zekere standaardisatie. In de examens is meestal sprake van een opgave met meerkeuzevragen, een opgave met open essayvragen en een opgave met een zogeheten *document based question* waarbij leerlingen met meerdere bronnen moeten werken om een vraag te beantwoorden. De variatie in vraagsoorten doet een beroep op verschillende competenties die bij het vak geschiedenis een rol kunnen spelen: meerkeuzevragen meestal voor kennis, essayvragen voor begrip en een op bronnen gebaseerde vraag voor toepassing en vaardigheden.

Het examen in 2015 voor *World History* (in de meeste staten worden twee geschiedenisvakken aangeboden: *World History* en *US History*) van het *Advanced Placement College Board* bestond uit een eerste opgave met zeventig meerkeuzevragen, waarover de kandidaten 55 minuten mochten doen. De tweede opgave bestond uit drie open vragen, waarvan één op een document

gebaseerde vraag. Over elk van de drie open vragen mochten de kandidaten 40 minuten doen, in totaal dus twee uur.

Meerkeuzevragen worden doorgaans geassocieerd met reproductie van kennis. Bij veel vragen in het hier besproken examen was dat inderdaad ook het geval. Er waren echter ook heel wat meerkeuzevragen waarbij bronnen een rol speelden. Bij andere Amerikaanse examens dan het examen dat ik hier bespreek, zijn soms alle meerkeuzevragen gebaseerd op bronnen. (Een voorbeeld op de *Kleio*-website illustreert hoe in dit examen bij ongeveer een derde van de meerkeuzevragen gebruik gemaakt werd van bronnen.)

‘Hoewel de Engelse vragen wel wat op de Nederlandse lijken, is er in essentie toch sprake van een heel andere omgang met het vak geschiedenis’

In de afdeling open vragen die met essays beantwoord moesten worden, luidde een van de twee te beantwoorden vragen als volgt:

‘Analyseer continuïteit en verandering in een van de volgende regio’s gedurende de periode die is aangegeven:

- Oost-Azië van 200 n.Chr. tot 1000 n.Chr.
- Het Midden-Oosten van 600 n.Chr. tot 1450 n.Chr.

Schrijf een essay waarin:

- een relevante historische stelling wordt onderbouwd met passend historisch bewijs;
- alle onderdelen van de vraag worden besproken;
- wereldhistorische context wordt gebruikt om continuïteit en verandering door de tijd heen te laten zien;
- het proces van verandering en continuïteit gedurende de tijd wordt geanalyseerd.’

Brongebruik

In de derde opgave met een op bronnen gebaseerde vraag moesten leerlingen gebruikmaken van tien bronnen (negen tekstbronnen en een afbeelding). De vraag luidde: ‘Analyseer met gebruikmaking van de volgende bronnen de manieren waarop zwarte mensen in de Atlantische wereld gedurende de periode van 1550 tot 1800 naar vrijheid streefden. Noem nog één extra bron (buiten de gegeven tien) die je argumentatie zou kunnen ondersteunen en leg uit hoe die je argumentatie zou ondersteunen.’ De tekstbronnen waren doorgaans vrij kort, van ongeveer dezelfde lengte als bronnen in Nederlandse examens. Het grote verschil is echter dat hier tien bronnen moesten worden gebruikt voor één essay. De verdere instructies luiden als volgt:

‘Schrijf een essay waarin:

- een relevante historische stelling wordt onderbouwd met bewijs vanuit de gegeven documenten; ►

- alle documenten worden gebruikt;
- de documenten worden geanalyseerd en gegroepeerd op een passende manier (vat niet simpelweg ieder document samen);
- rekening wordt gehouden met de oorsprong van de documenten en de gezichtspunten van de auteurs;
- de noodzaak van ten minste één ontbrekend extra document wordt aangewezen en uitgelegd.⁷ We zien in de Amerikaanse examens een duidelijk onderscheid in drie opgaven waarin drie verschillende soorten beheersing van geschiedenis wordt getoetst. In de op documenten gebaseerde vragen wordt een beroep gedaan op tamelijk geavanceerde bronkritische vaardigheden. In alle vragen buiten de afdeling meerkeuzevragen wordt een beroep gedaan op de vaardigheid van leerlingen om een beredeneerd essay te schrijven.

Objectief scoren

Opvallend is dat in alle besproken niet-Nederlandse examens het schrijven van behoorlijk lange essays een belangrijke rol speelt. Dat dat in Nederland niet gebeurt, hangt waarschijnlijk samen met de omstandigheid dat zulke essays moeilijk objectief te scoren zijn. Nederland kiest ervoor de examens te laten nakijken door de eigen leraar, waarna een leraar van een andere school nog eens een tweede correctie uitvoert.

'Het examen in Nederland is lang niet de enige manier om geschiedenis te toetsen'

Dat is een belangrijke oorzaak van het feit dat het Cito simpele vragen stelt met korte antwoorden, waarbij de beoordeling met een correctievoorschrift zo goed mogelijk gestuurd wordt. Niettemin zijn er altijd toch weer problemen met de interpretatie van dat correctievoorschrift. In het buitenland zou men er raar van opkijken dat de correctie van examens niet wordt overgelaten aan professionele examinatoren, zoals bij de Engelse *examination boards* het geval is. Dat Nederland geen gebruikmaakt van het schrijven van essays, beperkt in belangrijke mate de mogelijkheden om serieus werk te maken van historisch denken en redeneren. In Nederland concentreert het examen zich op (ingewikkeld verholde) reproductie van leerstof.

Een tweede opvallend verschil tussen Nederland en het buitenland is de variatie en de keuzevrijheid. Bij alle besproken voorbeelden is voor de kandidaten een zekere mate van vrijheid ingebouwd om te kiezen uit diverse opgaven. In het Engelse geval kunnen scholen daarnaast ook nog eens vrij kiezen uit het aanbod van diverse *examination boards*. In Nederland is het hele land onderworpen aan de grillen van monopolist

Cito. Het zou misschien heel verfrissend zijn als er naast het Cito een of meer concurrerende instituten kwamen die óók centrale examens konden aanbieden. In Engeland doen de verschillende *examination boards* hun best om met een aantrekkelijk aanbod in de gunst te komen bij de scholen.

In Engeland en de Verenigde Staten wordt het omgaan met bronnen serieus genomen in die zin dat leerlingen op basis van bronnen een redenering moeten opbouwen. Dat is het duidelijkst het geval met de op bronnen gebaseerde vraag in de Amerikaanse examens. In Duitsland wordt de ernst van het werken met bronnen vooral benadrukt door de lengte en het niveau van de gebruikte teksten. Kritisch gebruik van bronnen is daar iets minder aan de orde. Nederland heeft echter ten opzichte van al deze drie landen het nakijken.

In de Verenigde Staten wordt door het gebruik van drie verschillende opgaven met duidelijk verschillende vragen benadrukt dat er meerdere uiteenlopende manieren zijn om geschiedenis te testen. Voor het examineren van reproductieve kennis zijn meerkeuzevragen zeer geschikt. Dus gebruiken de Amerikanen die ook voor dat doel. Ook voor Nederland zou het niet gek zijn om reproductie van kennis niet langer schuil te doen gaan achter onnodig ingewikkeld geformuleerde vragen, maar gewoon gesloten vragen te gebruiken als reproductie het doel is. Daarnaast onderkennen de Amerikanen dat er méér is dan reproductie van kennis, en daarvoor gebruiken ze dus ook passende, duidelijk andere vragen. Ook dat zou in het Nederlandse geval zeker het overwegen waard zijn.

De internationale vergelijking maakt in elk geval duidelijk dat het examen in Nederland lang niet de enige manier is om geschiedenis te toetsen. Het kan ook anders. En misschien moet het wel anders, tenminste, als we het vak geschiedenis serieus nemen. Geschiedenis is immers vooral een vak van denkwijzen en vaardigheden. ■

De voorbeelden van de examenopgaven zijn te vinden op www.vgnkleio.nl.

Antwoorden van binnenuit

Waarover zullen we het vandaag in de geschiedenisles hebben? Ik denk dat niet veel docenten op deze manier hun les beginnen. De leerstof en het onderwerp liggen vast en de methode bepaalt de didaktiek. Het proefwerk, cijfer of diploma is het einddoel. Soms betrap ik mezelf er ook op dat ik mijn studenten probeer te stimuleren door te zeggen wat ze moeten doen om het tentamen te halen. De leerkracht en het curriculum bepalen wat de leerling leren moet.

Met bewondering kijk ik naar mijn vrouw, die kleuterjuf is. Heerlijk om te horen en te zien met welk een intrinsieke motivatie en leergierigheid het lokaal binnenstappen. Ja, het zijn nog kinderen. In groep 3 en verder worden het leerlingen. Leerlingen die leren iets te weten en iets te kunnen. Maar iedere leerling is ook een persoon met een wil en waarden.

Deze vraag bekruipt me steeds meer: is mijn onderwijs erop gericht dat de leerling (of student) luistert en vervolgens het programma reproduceert óf is het erop gericht de wil en de waardeoriëntatie te ontwikkelen? Dan gaat het erom wat ik écht belangrijk vind. Dat antwoorden van binnenuit komen. Dat betekent niet dat goed leren rekenen en taal beheersen er minder toe doen.

‘De VGN neemt graag het voortouw in deze discussie. Op één voorwaarde’

Juist dat ontwikkelt ook het zelfvertrouwen, mits hierbij maatwerk geboden wordt.

De belangrijkste vraag in het onderwijs is de vraag: wat willen wij bij de leerlingen bereiken? Het (deel)antwoord van het geschiedenisonderwijs is historisch besef. Dit betekent dat je historische kennis en inzichten gebruikt om het heden, jezelf en anderen beter te begrijpen en na te denken over een gewenste of mogelijke toekomst. Nu wordt het interessant. Wát moeten de leerlingen weten en kunnen om historisch besef te bereiken? Zie hier de onvermijdelijke ‘wat-vraag’ die het geschiedenisonderwijs moet beantwoorden. Ik heb inmiddels heel wat discussies meegemaakt in het kader van curriculumontwikkeling. Rond de zomervakantie leveren de ontwikkelteams hun ‘bouwstenen’ op. Na het parlementaire debat hierover wordt er ongetwijfeld een commissie of organisatie benoemd om deze bouwstenen om te zetten in (kern)doelen voor het

geschiedisonderwijs. Dan gaat in een dialoog met het onderwijsveld het kwartetten beginnen. Wat komt er wel in het programma en wat niet? De één wil meer cultuurgeschiedenis, de ander minder politieke geschiedenis, een derde meer wereldperspectief, weer een ander wil kantelpunten enzovoort. De VGN neemt graag het voortouw in deze discussie. Op één voorwaarde. Namelijk dat de belangrijkste vraag het eerste beantwoord wordt: hóe kan het geschiedenisonderwijs het beste aansluiten bij de interesses en behoeften van leerlingen om ervoor te zorgen dat zij de relevantie van het vak geschiedenis ervaren? Motivatie en historische interesse zijn immers de bronnen van succesvol (geschiedenis) onderwijs. Dat betekent niet dat we de weg van de minste weerstand kiezen en voor onze leerlingen door de knieën gaan. We willen juist dat ze zich ontwikkelen en verheffen. Ik geniet mateloos van nieuwsgierige leerlingen. Want nieuwsgierigheid leidt altijd tot leergierigheid. ■

Ton van der Schans is voorzitter van de VGN. Hij werkt als docent geschiedenis op de Driestar Hogeschool (pabo) in Gouda.

Over de grens

Lesgeven in Frankrijk

Bijna tweeënhalf jaar geleden trok ik naar het zuiden om in Frankrijk docent geschiedenis te worden aan een internationale school. Ik heb mij in die jaren weleens afgevraagd wiens horizon meer verbreed werd, die van mijn leerlingen of die van mijzelf.

Djure Fijen is docent geschiedenis in Frankrijk.

De cultuurschok werd enigszins verzacht omdat mijn leerlingen veelal een of twee Nederlandse ouders hebben. Zij wonen in Frankrijk en krijgen driekwart van de tijd hun vakken in het Frans om daarnaast Nederlandse taal, geschiedenis en aardrijkskunde in het Nederlands te krijgen. Wat hebben mijn binationale leerlingen op het vlak van geschiedenis van mij geleerd en wat heb ik van hen geleerd? De onderbouw van het voortgezet onderwijs duurt in Frankrijk vier jaar, het *collège* begint een jaar eerder dan in Nederland. De geschiedenis van beschavingen staat daarin voorop, of, zoals de Fransen zeggen, *civilisation*. Verschillende beschavingstypen passeren in deze jaren de revue. De inslag is erg thematisch, aangezien aardrijkskunde en geschiedenis samen een vak vormen. Ruimtelijke inrichting, stedelijke netwerken en geocultuur zijn vaste ingrediënten van de thema's die behandeld moeten worden.

'De leerlingen zijn erg gewend aan verhalen en uitleg en kijken me raar aan als er een les is zonder klassikale instructie'

Het *collège* is een middenschool, waarbinnen de differentiatie op basis van cijfers plaatsvindt. Een krappe voldoende staat ongeveer gelijk aan praktischniveau, een ruime voldoende is te vergelijken met beheersing van de theorie op havo-niveau, en het equivalent van een 7.5 of hoger met vwo-niveau. Het *collège* wordt afgesloten met een mini-examen: Frans, wiskunde, geschiedenis en aardrijkskunde, natuurwetenschap (natuurkunde en biologie) en een vreemde taal. Deze vijf vakken worden gezien als de belangrijkste binnen het curriculum.

Rivieren en middeleeuwen

In de bovenbouw, het *lycée*, wordt de kennis over de geschiedenis en aardrijkskunde verder uitgediept. Op het pre-universitaire niveau wordt

er gewerkt aan een eindexamenprogramma dat fundamenteel verschilt van het Nederlandse. In de vierde klas wordt er uitvoerig stilgestaan bij de werking van rivieren en hun betekenis voor de eerste steden. Tevens wordt er meer aandacht besteed aan de antieke wereld en de middeleeuwse maatschappij. Aan het einde van de vierde klas kiezen de leerlingen een stroming (soort profiel): literatuur, economie en sociologie of wetenschap. Geschiedenis is in alle drie de profielen een verplicht vak, al telt het vak in het profiel wetenschap minder zwaar mee dan in de andere twee en verschilt de urenlast. Dat verschil zit hem vooral in het programma van het eindexamenjaar. Een ander groot verschil met het geschiedenis-onderwijs in Nederland is het belang van het schrijfonderwijs binnen het vak. Leerlingen worden geacht een samenhangende en chronologisch juiste synthese te kunnen schrijven. Op het eindexamen wordt van de leerlingen met een literatuur- en met een economie en sociologie-stroming zelfs verwacht dat ze binnen vier uur twee opstellen schrijven, één over aardrijkskunde, de ander over geschiedenis. De oefening daarvoor komt niet uitsluitend neer op de schouders van de geschiedenisdocent. In het gehele Franse onderwijs wordt veel aandacht besteed aan schrijfvaardigheid. Behalve een meer gestileerde stijl zorgt het ervoor dat leerlingen de samenhang tussen gebeurtenissen en oorzaken en gevolgen goed kunnen onderscheiden. De grotere hoeveelheid correctie voor de docent wordt gecompenseerd met een lagere urenlast. De leerlingen met

een wetenschappelijk profiel volgen een eind-examenprogramma dat bestaat uit drie thema's geschiedenis (moderne maatschappij, mondiale conflicten sinds 1945 en drie niveaus van bestuur: Frankrijk, Europa en mondiaal) en drie thema's aardrijkskunde (complexe kaarten, polen en stromen van de mondialisering en drie continentale ontwikkelingen: de verhouding tussen Noord- en Zuid-Amerika, Afrika binnen het globaliseringsproces en de economische groei in Zuid- en Oost-Azië en hun dynamiek binnen de globalisering). Voor de andere twee stromingen komen daar nog een aantal maatschappelijke geschiedenisonderwerpen bij, zoals de ontwikkelingen van conflicten in het Midden-Oosten, *lieux de memoires* en gevoelige nationale herinneringen, zoals de oorlog in Algerije en de nazibezetting. Tevens vormt de rol van media in de voor Frankrijk erg woelige jaren zestig een belangrijk onderwerp. President Macron probeert zijn imago als hervormer kracht bij te zetten door de vakken van het eindexamen aan te passen, maar zoals het er nu naar uitziet, laat hij het vak grotendeels intact. Dat zou verstandig zijn, want het geven van een dubbelvak vraagt veel van docenten. Het duurt enige jaren voordat ze het programma voor ieder leerjaar helemaal in de vingers hebben.

Stil zijn en luisteren

Hoe zit het nu in de klas? Dat is toch de plek waar het ambacht van de docent tot zijn recht komt. De Franse samenleving is hiërarchischer dan de Nederlandse en dat geldt ook voor de opvoeding. Kinderen worden geacht stil te zijn en te luisteren. Deze houding vertaalt zich in een klassikale aanpak waarbij de docent aan het woord is, in de bovenbouw vaak gedurende het hele lesuur. De

leerlingen zijn erg gewend aan verhalen en uitleg en kijken me raar aan als er een les is zonder klassikale instructie. De uitleg is een herkenningpunt dat voor rust zorgt en de leerlingen zijn zo gevormd naar deze schooltraditie dat ik daar rekening mee te houden heb. Neemt niet weg dat ik middels werkvormen en opdrachten meer variatie aanbreng. Ik kan veelal aan mijn leerlingen merken hoe lang ze al in Frankrijk wonen en of ze uit een Nederlands of een gemengd gezin komen. Ik organiseer bij het onderwerp Geschiedenis van de Europese samenwerking een debat over de betekenis van de EU. De meer Nederlandse leerlingen gaan heel praktisch

Djurree Fije geeft les aan leerlingen van de internationale school in Frankrijk.

'Leerlingen geven niet snel hun eigen mening, totdat ik ze provoecer met een principiële stelling'

op zoek naar voordelen en nadelen, terwijl een ander groepje een fundamenteel debat ging voeren over de vraag wat Europa is. Evenzo geven de meesten van mijn leerlingen niet snel hun eigen mening, totdat ik ze een beetje provoecer met een principiële stelling. Dan kan de show beginnen. Hoewel geschiedenis en aardrijkskunde één vak vormen, betekent het niet dat beide disciplines hun eigen identiteit verliezen – zoals in Nederland bij de plannen van de commissie-Schnabel gebeurde. Zowel geschiedenis als aardrijkskunde behouden hun eigen methodologische aanpak door vanuit verschillende perspectieven het proces van globalisering te benaderen. In de discussie over het belang van wereldgeschiedenis zouden we gerust meer van de Franse aanpak kunnen leren. ■

Bekijk het van beide kanten

Rechtszaak over Nederlands-Indië

Het is belangrijk dat leerlingen om kunnen gaan met het begrip standplaatsgebondenheid en dat ze begrijpen dat dat meespeelt in de visie die je hebt over bepaalde onderwerpen. Bij deze opdracht gaan de leerlingen actief met dat gegeven aan de slag, want ze zijn namelijk zowel officier van justitie als advocaat van de verdachte. Ze bekijken de zaak dus van beide kanten en komen daarna tot een uitspraak.

Lisa Oskamp is redacteur van Kleio.

Wat?

Leerlingen maken een rechtszaak van een onderwerp uit de geschiedenis van de (koloniale) relatie tussen Nederland en Nederlands-Indië of Indonesië. Ze doen onderzoek en wijzen een verdachte aan. Vervolgens presenteren zij het verhaal vanuit de aanklager (de officier van justitie) en de advocaat van de verdachte. Uiteindelijk komen de leerlingen tot een gefundeerde uitspraak.

Voor wie?

Voor deze opdracht moeten de leerlingen uitvoerig onderzoek doen naar een onderwerp en dit vervolgens vanuit twee kanten belichten. De opdracht die hier beschreven is, is uitgevoerd in vwo 5 en komt in de bovenbouw van het vwo het meest tot zijn recht, maar in aangepaste vorm is dit type opdracht ook te

gebruiken voor andere niveaus en andere leerlagen. Op mijn school behandelen we het onderwerp 'De koloniale relatie tussen Nederland en Nederlands-Indië/Indonesië' in vwo 5 en sluit deze opdracht dus precies aan bij de lessen. Het is echter ook mogelijk om de opdracht als los project te doen.

Hoe werkt het?

U kunt de volledige opdracht en het bijbehorende nakijkformat vinden op de website van *Kleio*. Omdat deze opdracht best groot is en omdat het goed is als de leerlingen overleggen, werken ze in groepjes van drie. Elke groep moet zich verdiepen in het onderwerp door zich in te lezen en door betrouwbare bronnen te verzamelen. Bij deze opdracht gaat de eerste strafzaak over Coen en de Banda-eilanden, de laatste

over de Molukse kwestie. Daartussen zitten verschillende andere gebeurtenissen. De leerlingen moeten voor hun strafzaak zelf een verdachte aanwijzen en een beargumenteerd stuk schrijven waarin duidelijk wordt waarvan deze persoon verdacht wordt en welk bewijsmateriaal daarvoor is. Ook de andere kant van het verhaal komt aan bod, want de leerlingen schrijven tevens een stuk waarin het verhaal van de verdachte naar voren komt met bewijsmateriaal dat het tegendeel laat zien. Tot slot maken de leerlingen op basis van deze twee kanten een afweging en komen tot een uitspraak. Om de leerlingen op een zo diepgaand mogelijk niveau over het onderwerp te laten nadenken zijn er bij elke strafzaak ook een aantal

specifieke kwesties waar ze op in moeten gaan. Zo moet de groep die de Java-oorlog behandelt bijvoorbeeld uitzoeken in hoeverre de Nederlandse overheid schuld heeft aan het uitbarsten van de Java-oorlog. Ook moeten ze vertellen of de Nederlandse overheid schuldig is aan het hoge dodental en of de arrestatie van Diponegoro rechtsgeldig is.

Ervaring van de leerlingen

Deze opdracht kan het beste uitgevoerd worden als de leerlingen al een beetje overzicht hebben over het totale onderwerp. De meeste vwo 5-leerlingen waren goed te spreken over deze opdracht. Jochem Talsma kreeg meer inzicht door de vergelijking te maken. 'Je moet beide kanten vergelijken. Wie heeft het slechte gedaan? Door deze opdracht staat het in perspectief.' Zijn groepsgenoot Joshua Osomade geeft aan dat de moeilijkheidsgraad prima was en hij vond de opdracht leuk om te doen. Julia Klaver vond de opdracht eerst wel wat onduidelijk. 'We hebben nog nooit eerder een rechtszaak opgesteld. Maar uiteindelijk werd het cultuurstelsel duidelijker, omdat we het van twee kanten hebben bekeken.' Er waren meer leerlingen die bij deze opdracht wat op gang geholpen moesten worden. Het is daarom raadzaam om in het traject van uitleg naar deadline een paar momenten in te bouwen om eens met de leerlingen na te gaan waar ze staan en waar ze tegenaan lopen. Noura Khattouti vult aan dat ze van het zoeken naar bronnen en het checken van de betrouwbaarheid geleerd heeft. Misschien wil ze rechten gaan studeren, maar dat idee had ze al voordat ze deze opdracht ging maken. ■

Deze opdracht is ontwikkeld en ter beschikking gesteld door Ronald Sturris. Het materiaal bij deze les is te vinden op www.vgnkleio.nl.

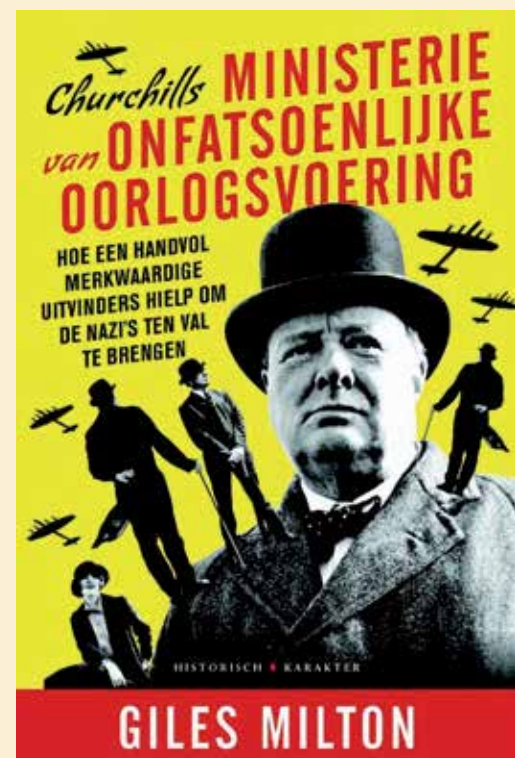
Britse guerrilla op het continent

Vlak voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog verkeerde het Britse leger in een belabberde staat. Het krachtsverschil met Duitsland zou nog groter worden, toen Hitler in de winter van 1938 een onmiddellijke uitbreiding van de *Kriegsmarine* aankondigde met acht vliegdekschepen, zesentwintig slagschepen, meer dan veertig kruisers en tweehonderdvijftig U-boten. Uiteraard kon Groot-Brittannië niet afwachtend aanzien dat de Duitsers hun militaire macht nog verder zouden vergroten, ook al zouden de Britten de wapenachterstand onmogelijk op stel en sprong kunnen inhalen. Om het machtsverschil toch enigszins te compenseren, werd er naar een goedkope en slimme oplossing gezocht. Zo vond in 1939 de oprichting plaats van een ultrageheime organisatie, *Section D* (de 'D' stond voor *destruction*), die, mocht het tot een gewapend conflict komen, met een streng geselecteerde en goed opgeleide groep militairen de aanzet zou geven tot een guerrilla op het continent. De twee leiders waren Colin Gubbins en Millis Jefferis. De eerste hield zich vooral bezig met de werving van leden, het schrijven van een guerrillahandboek (dat er nog niet was!) en het voorbereiden van de diverse operaties. De tweede legde zich in het bijzonder toe op de bewapening en de doeltreffendheid van explosieven. Hij was een genie in algebra, die met behulp van de meest ingewikkelde formules vrijwel elk mechanisch probleem kon oplossen. Zij werden verder bijgestaan door allerhande figuren, ook van buiten het leger, van wie de een zich nog excentrieker gedroeg dan de ander.

Een prototype was de ontwerper en producent van futuristische caravans, Cecil Clarke, die zich binnen de groep profileerde als bedenker van geavanceerde bommen. Een staaltje technisch vernuft, heel goedkoop (zes pond

per stuk) en met een verwoestend effect zou zijn *limpetmijn* worden, een magnetische mijn in een dichtgelaste schaal met een slagpin, die verpakt in een condoom onder water op spanning werd gehouden door een oplosbaar anijsballetje. Ook de voor de vijand fatale *castrator* (een bom die onder toiletbrillen werd geplakt) en de *spigot gun* (een antitankwapen), die gedurende de oorlog massaal zouden worden ingezet, waren ontsproten aan zijn creatieve geest.

De organisatie, die later in verschillende afdelingen zou worden opgesplitst en de overkoepelende naam SOE kreeg (*Special Operations Executive*), heeft een aantal ongekende successen geboekt. In Pessac in het zuidwesten van Frankrijk bijvoorbeeld bracht een team een groot trafostation tot ontploffing. Doordat de zes transformatoren onder meer de stroom leverden aan

Churchills ministerie van onfatsoenlijke oorlogsvoering. Hoe een handvol merkwaardige uitvinders hielp om de nazi's ten val te brengen. *Giles Milton* (Karakter, Amsterdam 2018), 368 blz., €23,99

Een *demolition class* van de SOE. Hier leerden rekruten hoe ze het beste vijandelijke doelen konden verwoesten en saboteren, ca. 1943. Bron: National Archives at College Park.

de Duitse onderzeebootbasis, bleven U-bootoperaties lange tijd uit. Ook werden niet veel later in Saint-Nazaire de 'reusachtige stalen' en 'onaantastbare' caissondeuren van het Normandië-droogdok opgeblazen, het enige dok dat groot genoeg was voor het verrichten van onderhoud aan de *Tirpitz*, Duitslands nieuwste aanwinst en het sterkste slagschip ter wereld. De 'heuse kolos van 52.600 ton die was volgestouwd met torpedo's en luchtafweergeschut' liet zich daarna de gehele oorlog niet meer op de Atlantische Oceaan zien.

Ook in andere landen volgden spectaculaire *raids*. In Noorwegen moest ten koste van alles de Norsk Hydro-krachtcentrale worden uitgeschakeld, de enige centrale in Europa die zwaar water produceerde, waardoor Hitler over een atoombom zou kunnen beschikken. In feite was de missie hartje winter midden in de oorlog een *mission impossible*, want de centrale was in een onherbergzaam gebied hoog tegen een bergwand aangebouwd en werd door een garnizoen soldaten streng bewaakt. Desondanks wisten zes Noorse SOE-agenten, die in de Schotse Hooglanden een afmattende lichamelijke training hadden ondergaan en geholpen werden door een legertje lokale verzetsstrijders, vanuit het dal via de moeilijkste weg naar binnen te dringen, vervolgens in het hol van de leeuw de lonten van de ladingen explosieven aan te steken en nog net op tijd te ontsnappen

voordat de hel losbrak.

In Griekenland kon ook een sensationele sabotagedaad op de erelijst worden bijgeschreven. Door het land reden dagelijks over een enkele spoorlijn achtenveertig treinen beladen met duizenden kilo's wapentuig naar de havenstad Piraeus, waar het oorlogsmateriaal naar Noord-Afrika werd verscheept voor het Afrikakorps van veldmaarschalk Rommel, die de opmars van het Britse Achtste Leger naar El Alamein aan het trainen was. De achilleshiel in de aanvoerrote lag in het Roumeligebergte, waar een viaduct over de Gorgopotamos-kloof liep. In de rug gedekt door partizanen, die een bataljon Italiaanse wachters in een vuurgevecht uitschakelden, slaagde het twaalfkoppig manschap erin kneedbommen aan de brugpijlers vast te maken en te laten exploderen. De gevolgen voor het leger van Rommel waren desastreus, en tegen de tijd dat de schade was hersteld, had het zijn overwicht verloren.

Ook aan het einde van de oorlog konden de mannen van Gubbins en Jefferis een opmerkelijk wapenfeit aan hun palmares toevoegen. Rond D-day werd in het westen van Frankrijk een elitegroep van in totaal driehonderd man in speciale eenheden van drie vanuit de lucht achter het frontgebied afgezet. Zij moesten het verzet stimuleren, vijandelijke manoeuvres verstoren en bliksemacties uitvoeren om de opmars van Duitse divisies naar het front te vertragen.

Bovenal zaaide een ogenschijnlijk bescheiden bijdrage van een groep saboteurs paniek onder de Duitsers. In en rond Montauban, waar de grote Tweede Panzer-Division *Das Reich* – 'even gevreesd als bewonderd' – was gelegerd, wisten zij alle diepladers die bestemd waren voor het vervoer van de zware tanks onklaar te maken. Zij hadden de smeerolie afgetapt en vervangen door carborundum, een dik smeersel met slijppoeder. Daardoor bleven de tanks niet drie, maar zeventien

dagen buiten het epicentrum van de gevechten. Uit wraak voor de verschillende verzetsacties tegen de pantserdivisie werden 624 inwoners van het stadje Oradour door de Duitsers in koelen bloede vermoord.

In zijn dankwoord memoreert Giles Miles (volgens het omslag 'een internationale bestseller-auteur van narratieve non-fictie') dat het hem aanvankelijk veel moeite heeft gekost om de nodige informatie te verzamelen. De hoofdrolspelers waren namelijk bevreesd dat de documenten, grafieken en technische tekeningen in verkeerde handen zouden vallen. Blijkbaar hadden hun kinderen er zoveel jaren later minder moeite mee. Van hen kreeg hij wel toestemming om in de brieven, dagboekfragmenten en anekdotes research te verrichten. Gelukkig maar. Daardoor is aan een weinig bekend facet van de Tweede Wereldoorlog alsnog bekendheid gegeven. Naar mijn mening heeft de auteur zich uitstekend van zijn taak gekweten. Hij hanteert niet alleen een vlotte en zeer leesbare schrijfstijl met in vrijwel elk hoofdstuk een spanning die naar een climax toe leidt, waardoor de lezer het boek maar moeilijk opzij kan leggen; hij weet bovendien, wat het extra interessant maakt, de vele guerrillacampagnes gedetailleerd te beschrijven en uitvoerig in een historische context te plaatsen. Tot slot nog één toevoeging. Dat de schrijver een bizarre titel aan zijn meesterwerk heeft gegeven, moet mijns inziens worden opgevat als een knipoog naar de Engelse mentaliteit ten tijde van de oorlog. In tegenstelling tot Winston Churchill, die de SOE onvoorwaardelijk steunde, er een hartstochtelijke fan van was en zelfs tot zijn speciale ministerie benoemde, waren velen in de top van de politiek en de hoogste echelons van het leger faliekant tegen de in hun ogen 'onfatsoenlijke' guerrillaoorlogsvoering.

Gert Moleman

Als door een wonder de oorlog overleven

Voor de twintigjarige Wim Aloserij verloopt de oorlog tot eind 1943 zonder noemenswaardige problemen, maar dan ontkomt ook hij niet aan de Arbeitseinsatz en wordt hij naar Duitsland gestuurd. Daar had hij het met de *Arbeit bei der Strassenbahn* in Braunschweig slechter kunnen treffen. Als aan het eind van het jaar de bombardementen op de Duitse steden in hevigheid toenemen, wil hij er weg. Hij besluit terug te keren naar huis. Het reizen door Duitsland lukt nog vrij gemakkelijk, maar het passeren van de grens vergt een halsbrekende en levensgevaarlijke stunt: in het donker ligt hij achter een luchtkoker op het dak van een trein.

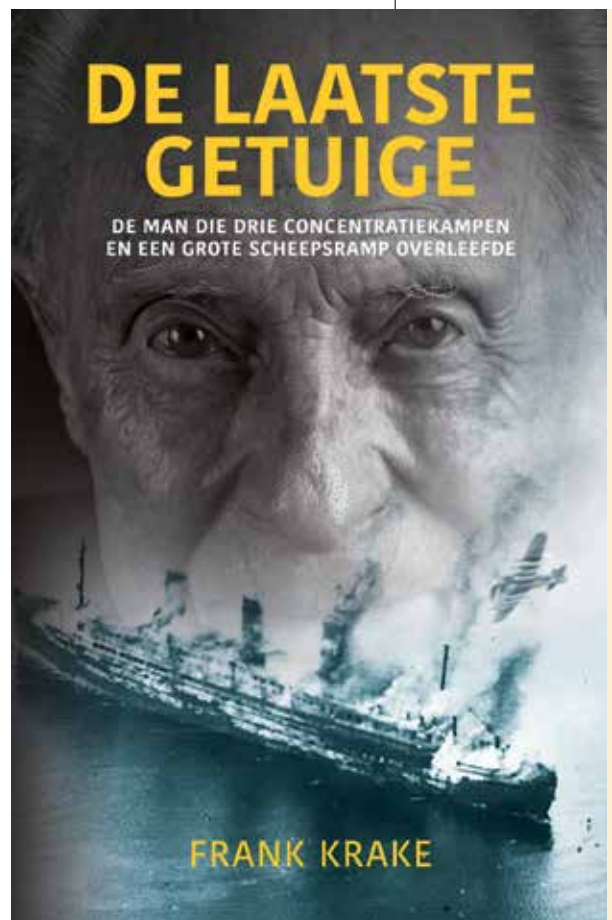
In Nederland duikt hij onder op verschillende adressen. Op het laatste adres ontbreekt elk comfort. Na gedane arbeid op een boerderij overdag, slaapt hij er eerst 's nachts in de hooischuur en later verderop op het land, in een kist onder de grond tussen de struiken. De plek wordt tijdens een razzia over het hoofd gezien. Toch slaat aan het eind van de zomer in een moment van onoplettendheid het noodlot toe. Hij valt in handen van twee landwachters, die geen pardon kennen en hem aan de Duitsers overleveren. De hel breekt voor hem los. Eerst in Kamp Amersfoort – het doorgangskamp waar onder meer Joseph Kotälla (een van de drie van Breda) zijn sadisme en moordlust botviert – en daarna in Neuengamme. In dit concentratiekamp in de omgeving van Hamburg heerst totale rechteloosheid. Urenlange appels onder barre weersomstandigheden, genadeloze afranselingen tot soms de dood erop volgde, standrechtelijke executies en verschrikkingen die het voorstellingsvermogen te boven gaan. Door zo min mogelijk op te vallen, slim te zijn en het geluk naar zijn hand te zetten, weet Wim Aloserij in leven te blijven en zich fysiek lange tijd redelijk goed

te houden.

In het nabijgelegen buitenkamp Husum-Schwesing, waar hij in de zomer met elfhonderd medegevangenen naartoe wordt gedeporteerd, is de leefsituatie minstens zo erbarmelijk. In navolging van de Atlantikwall wil Hitler aan de Noord-Duitse kust een Friesenwall bouwen met stellingen, bunkers en antitankgrachten. De dwangarbeiders moeten naast het zware sjouwwerk diepe greppels in de moerasgrond graven tot zij erbij neervallen. Hierdoor vinden tallozen de dood door honger, ziekte, ellende of uitputting. *Husum is ein Vernichtungslager. Hier gibt's nur Lebendigen und Toten. Es is hier kein Versorgungsanstalt.* Dit waren de welkomstwoorden van kampleiter Griem, die pas in de jaren zestig werd opgepakt en ook daarna zijn straf ontliiep door voortijdig te overlijden. Door een listigheid (tijdens het zware buitenwerk ziet hij kans zich aan het zicht te onttrekken) kan Wim Aloserij hier eveneens zijn krachten nog enigszins sparen. Ook dit inferno overleeft hij, waarna hij, wanneer het megalomane project eind december wordt afgeblazen, weer terugverhuist naar Neuengamme. Voor de meeste kampgevangenen, die de meedogenloze wreedheid meer dood dan levend weten te doorstaan, eindigt de oorlog nog op een vreselijke manier, terwijl ze de vrijheid aan de horizon al zien gloren. Samen met achtduizend lotgenoten belandt Wim Aloserij op een van de drie schepen die de Britten in de Lübecker Bocht per abuis bombarderen. Het is een godswonder dat hij als een van de weinigen de vlammenzee op het water overleeft en het kan navertellen. Wim Aloserij, geboren in 1923, heeft de publicatie van het boek over hem nog kunnen meemaken. Een paar dagen voordat hij op 4 mei 2018 op de Dam een toespraak zou houden, is hij onverwacht in Hamburg over-

leden. Hij was daar uitgenodigd voor een herdenking. Ook op hoogbejaarde leeftijd moet hij over een fenomenaal geheugen hebben beschikt, want het is nog niet zo lang geleden dat hij met zijn geschiedenis, die een mens het liefst voor altijd zou willen vergeten, tot in de kleinste details in de openbaarheid trad. De auteur, Frank Krake, heeft de aan hem toevertrouwde verhalen doorverteld met een groot inlevingsvermogen en bovendien uitvoerig voorzien van historische achtergrondinformatie. *De laatste getuige* is een aangrijpend en meeslepend document geworden, dat de lezer na het omslaan van de laatste bladzijde nog lang zal heugen.

Gert Moleman

De laatste getuige. De man die drie concentratiekampen en een grote scheepsramp overleefde. Frank Krake (Achtbaan, Hengelo 2018), 312 blz., €19,99

De dagelijkse praktijk van een verzetsman

In 2018 is op initiatief van het Platform WO2 veel aandacht besteed aan het verzetswerk in Nederland tijdens de Duitse bezetting. Door middel van tentoonstellingen, films en nieuwe publicaties wordt het bijzondere en gevaarlijke werk van Nederlandse mannen en vrouwen tijdens de oorlog zichtbaar gemaakt. Een boek dat hier naadloos bij aansluit is *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder* van Holocaustkenners Johannes Houwink ten Cate, werkzaam bij het NIOD, en zijn Engelse collega hoogleraar Moderne Geschiedenis Bob Moore.

Arnold Douwes (1906-1999) was de zoon van een hervormde predikant die tijdens de Duitse bezetting in het Drentse Nieuwlande terecht kwam en daar kennismakte met de bekende

verzetsman Johannes Post.

Post vond Douwes na enige tijd capabel en betrouwbaar om het onderduikerswerk in de regio op zich te nemen. Zelf kon hij dat niet langer doen omdat hij te druk was met het landelijke (gewapende) verzetswerk.

In de vijftien maanden dat Arnold Douwes voornamelijk Joodse onderduikers helpt aan een schuilplaats, hield hij een dagboek bij. En dat is in alle opzichten uniek te noemen, want als er één regel gold voor een illegale werker dan was het wel om geen notities te maken en geen namen op te schrijven. Douwes deed dat allemaal wel. Al zijn aantekeningen bewaarde hij zorgvuldig door ze in glazen potten te stoppen en te begraven in de grond. In het dagboek nam hij geen blad voor de mond en daardoor kunnen wij anno 2018 ons een beeld vormen van de dagelijkse praktijk van een verzetsman. Zo schrijft hij bijvoorbeeld op 25 juli 1943: 'Dominee Post preekte die morgen in Pesse. De dominee had een geladen revolver op zak, hij had het in zijn preek over "in de ene hand de troffel, in de andere hand het zwaard". Na kerktijd spraken wij af, dat die nacht de boerderij van Meekhof, een vieze NSB'er in Pesse, er aan moest'. En op 3 november 1943: 'De algemene indruk die ik heb overgehouden van twee weken is er één van heen en weer vliegen op mijn fiets, van en naar Hoogeveen reizen om mensen van het station te halen, van met allerhande mensjes in de maag zitten, van een wanhopig zoeken naar duikadressen voor jongens, meisjes, baby's, volwassenen, vrouwen en mannen. Telkens kwamen er weer nieuwe voorraden.' Het dagboek van Douwes laat zien dat het verzetswerk een fulltime bezigheid was waarbij je vooral veel improvisatievermogen nodig had. Elke dag kon er iets onverwachts gebeuren waardoor je tegenmaatregelen moest nemen. Het kwam regelmatig

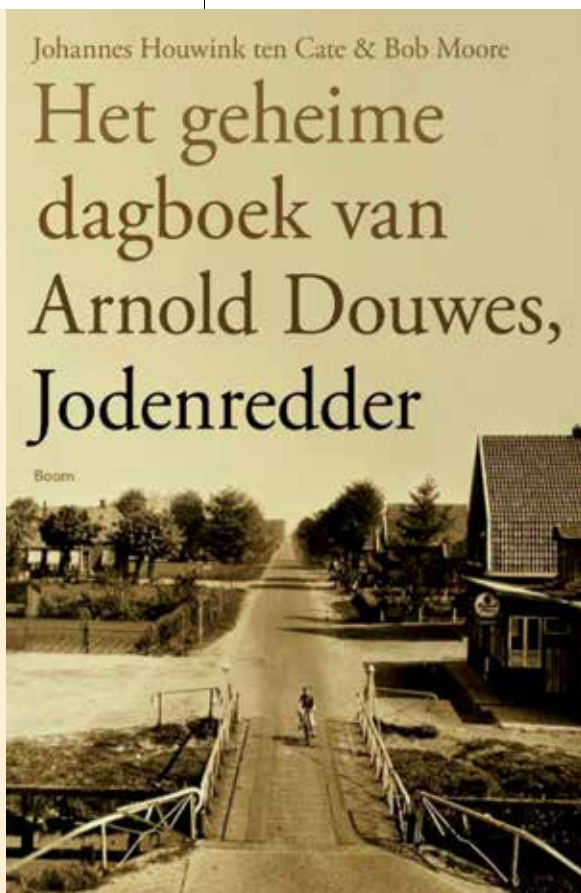
voor dat er nieuwe schuilplaatsen gezocht moesten worden voor 'duikelaars', of allerlei belastend materiaal moest halsoverkop uit huizen verdwijnen. Douwes heeft het dan over 'schoonmaken' in zijn dagboek.

De kans dat Douwes een keer tegen de lamp zou lopen was aanzienlijk. Een paar keer kroop hij door het oog van de naald, een keer werd hij op een vroege ochtend in mei 1944 in de schuilplaats onder het huis verrast door een bezoek van de *Sicherheitspolizei*. En in september 1944 stapte hij toevallig de keuken in bij één van zijn vele contacten uit de illegaliteit, waar hij SS'ers aantrof. Hij wist met een smoesje snel uit zicht te verdwijnen. Een maand later ging het echt fout.

'Het verzetswerk was een fulltime bezigheid'

Hij werd gearresteerd en kwam in de gevangenis in Assen terecht. Het bleek dat de *Sicherheitsdienst* precies wist wie hij was en dat kon niet veel goeds betekenen. Maar op maandagmorgen 11 december 1944 zwaaide zijn celdeur open en werd hij bevrijd door de knokploeg Noord-Drenthe. Het is belangrijk dat het dagboek van Douwes voor een breder publiek toegankelijk is gemaakt door Houwink ten Cate en Moore. Door het lezen van de dagelijkse bezigheden van Douwes en zijn verzetsvrienden krijg je een beter beeld van de spanningen waar ze mee te maken hadden in oorlogstijd. Daarom is het dagboek ook uitermate bruikbaar als primaire bron in de geschiedenisles. Leerlingen kunnen zich door het lezen van de dagboekpassages meer verplaatsen in de wijze waarop het verzetswerk georganiseerd werd en welke gevaren dat met zich meebracht.

Bert Jan Hartman

Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder. Johannes Houwink ten Cate en Bob Moore (Boom, Amsterdam 2018), 348 blz., €26,50

Koelbloedig kinderen redden

Volgens Wim Willems trad Ru Paré (1896-1972) pas op 4 mei 2016, ver na haar dood, 'uit de schaduw van de geschiedenis'. Dat gebeurde in de Koninklijke Schouwburg in Den Haag, waar acteurs de opgetekende verhalen vertelden van 'de laatste getuigen van de Duitse bezetting in de regio', 'broze senioren van diep in de zeventig'. In het 'stemmenspel' had meermalen haar naam geklonken. Te horen was dat 'tante Zus', zoals zij werd genoemd, een cruciale rol had vervuld bij het onderbrengen van Joodse kinderen. Ze kwam voor het eerst in het voorjaar van 1942 in actie, toen ze de kleindochter van een voormalige geliefde, een bekende drukker in de hofstad, met de trein naar het noorden van het land bracht. Tot aan het einde van de oorlog bracht zij nog 51 andere jongens en meisjes in alle leeftijden op de fiets, per auto of met de trein naar een onderduikadres. Allemaal konden dankzij haar de oorlog overleven. De niet onbemiddelde Haagse schilderes, die 'resoluut' gewaagd had zich aan te melden voor de Kultuurkamer en zich ook al op andere wijze in de illegaliteit had onderscheiden, moet met de transporten en alles wat eraan te pas kwam een dagtaak hebben gehad. Zij zette niet alleen een landelijk netwerk op, ze leverde de kinderen persoonlijk tot in de verste uithoeken af en ze onderhield ook maandelijks contact met de gezinnen waarin de kinderen verkeerden. Een onmiskenbaar attribuut, die zij altijd bij zich droeg, was de schilderkist met dubbele bodem. Onder de schilderspullen verborg ze kleding, bonkaarten en speelgoed en al wat voor de onderduik nodig was. Ook vervoerde ze de kinderen naar nieuwe adressen als een locatie onvoldoende veiligheid bood of wanneer er conflicten waren ontstaan. Haar

eerste onderduikster bijvoorbeeld diende uit voorzorg twaalf keer te worden verplaatst: van Ter Apel in Groningen en via omzwervingen naar een dorpje bij Veghel in Noord-Brabant.

Ze moet trouwens over stalen zenuwen hebben beschikt en uiterst koelbloedig zijn geweest. De meeste kinderen die ze aan de hand meenam of achter op de bagagedrager zette, zagen er namelijk niet 'uitgesproken' Nederlands uit. Ook kwam het voor dat een kind er iets uitflapte, waarmee het zich kon verraden. Dat gebeurde tijdens Parés allereerste treinreis, toen het meisje in een volle coupé een ogenblik de penibele situatie vergat en spontaan vertelde dat ze een vestje droeg waarop geen ster zat, wat niet mocht. Terwijl de mensen verstarden, bleef Paré kalm door te zeggen dat ze op het volgende station zouden uitstappen. In werkelijkheid echter verplaatsten ze zich naar een andere gedeelte van de trein. Eigenlijk een wonder dat ze nooit in handen van de Duitsers is gevallen!

Na de oorlog heeft Ru Paré over haar heldendaden gezwegen. Wel pakte zij het schilderen weer op. In het interbellum had zij haar tekentalent met lessen bij bekende kunstenaars als Albert Roelofs en Willem van Konijnenburg weten te ontplooiën en met portretten, landschappen en stadsgezichten in de hogere ar-

Verzetsheldin met schilderkist. Het leven van Ru Paré. Wim Willems (Boom, Amsterdam 2018), 352 blz., € 26,50

tistische coterieën roem vergaard. Ook vulde zij haar bestaan, dat zij deelde met de internationaal vermaarde alt Do Versteegh, met reizen door Europa en visites aan 'haar kinderen', van wie velen naar Israël waren geëmigreerd. Bij een aantal huwelijken trad ze bovendien als getuige op. Na haar dood is er respectievelijk in Den Haag en Amsterdam een straat en een school naar haar vernoemd. In 2016 kwam ook *101 vrouwen en de oorlog* uit, waarin een hoofdstukje aan haar is gewijd. Er is in 1968 in Yad Vashem een boom voor haar geplant en een steen geplaatst met haar naam erin gebeiteld. Daarnaast kreeg zij de titel Rechtvaardige onder de Volkeren, een titel voor niet-Joden die Joden tijdens de Holocaust hebben gered. Dus zo onbekend als Wim Willems stelt, was zij nu ook weer niet. Het neemt niet weg dat historicus Willems met de prachtige biografie, met onder meer op glimmend papier een aantal afdrukken van haar schilderijen, terecht een extra boost aan de bekendheid van 'onze engel uit de oorlog' heeft gegeven.

Gert Moleman ■

Het examen: hoe kan het beter?

Een tussentijdse evaluatie van voorgestelde wijzigingen

De volgorde van de jaarlijkse regionale en landelijke examenbespreking was het afgelopen jaar omgedraaid. Op proef. Het komende jaar gebeurt dit nogmaals. Daarna wordt er geëvalueerd en besloten of deze omdraaiing permanent wordt of dat we terugkeren naar het oude systeem. Op dit moment kunnen we als een soort kleine tussentijdse evaluatie alvast een aantal dingen op een rijtje zetten. Wat was er beter? Wat viel tegen? Wat kan het komend jaar nog verbeterd worden?

Greetje de Vries is lid van de Havo/vwo-commissie van de VGN.

Door de omgedraaide volgorde viel het moment van de regionale vergadering eerder dan iedereen gewend was. Het examen was op een dinsdag en de regiovergaderingen op de vrijdag direct daarna. Helaas was dit ook de vrijdag voorafgaande aan het pinksterweekend, mogelijk hebben beide aspecten de opkomst in negatieve zin beïnvloed. Collega's van wie de correctie nog niet ver gevorderd was, zagen mogelijk af van deelname aan de vergadering. Er werd nu immers een andere rol van je verwacht, namelijk goed beslagen ten ijs komen om een constructieve bijdrage te kunnen leveren aan de bespreking. Collega's die van plan waren hun correctie voort te zetten op hun 'vakantie'-adres waren mogelijk al onderweg. De groep die wel was opgekomen was verder geminimaliseerd doordat de havo- en vwo-vergaderingen gelijktijdig waren gepland. Dit omdat de besprekingen nieuwe stijl de eerste keer wegens onwennigheid met de veranderde rol van de deelnemers mogelijk langer zouden duren. Het doel van de Havo/vwo-commissie om de participatiegraad van de regionale vergaderingen op te schroeven werd dus niet bereikt.

'Puntjes scoren'

De bedoeling van de omdraaiing was ook om op een andere manier met elkaar in gesprek te gaan over het examen. De regionale vergadering was traditioneel een soort doorgeefluik, waarin aan de hand van 'Het Verslag' de belangrijkste correctieproblemen die tijdens de centrale vergadering in Utrecht waren geconstateerd werden doorgenomen. Benadrukt werd dan altijd dat het landelijk verslag geen formele juridische status had en de regionale vergaderingen evenmin, maar dat wellicht door de vergaderingen en het verslag een grotere eenheid van correctie op landelijk niveau zou worden bereikt. Als iedereen zich tenminste aan de afspraken zou houden en vooral ook aan het correctievoorschrift van het Cito. Maar tijdens deze regionale vergaderingen werd de soms moeizaam bereikte 'Consensus van Utrecht' zo nu en dan maar mondjesmaat geaccepteerd en

verzeilden collega's in discussies omtrent het wel of niet oprekken van de Utrechtse afspraken of van het oorspronkelijke correctievoorschrift, ook wel het 'puntjes scoren' genoemd.

Omdraaiing van de vergaderingen moest de discussie neerleggen waar deze hoort: bij de docenten zelf. Uit een regiovergadering zou naar voren moeten komen met welke correctieproblemen de collega's met name worstelden. Kwam men ter vergadering ook met oplossingen voor de geconstateerde problemen, dan was dat nog beter. Wanneer deelnemers aan een vergadering zelf de discussiepunten aandragen en ook zelf met mogelijke oplossingen komen, mag je toch verwachten dat de docenten zich daarna ook aan deze afspraken willen houden.

Tijdens de centrale vergadering in Utrecht zouden de aangedragen oplossingen dan op één lijn moeten worden gebracht.

Praatpapier

Om dit proces te stroomlijnen is een formulier ontwikkeld dat op de regiovergadering moest worden ingevuld en na afloop werd opgestuurd naar de secretaris van de centrale vergadering in Utrecht. Dit formulier bestond uit drie kolommen die per vraag konden worden ingevuld:

'Omdraaiing van de vergaderingen moest de discussie neerleggen waar deze hoort: bij de docenten zelf'

1. Wat is het probleem bij deze vraag? Mogelijkheden: redactie vraag onduidelijk, redactie cv, interpretatie bron of correctieprobleem.
2. Een voorstel om het probleem op te lossen of een voorstel voor een correctieadvies.
3. Voorstellen voor aanvullende antwoorden, omdat de voorbeeldantwoorden in het correctievoorschrift niet alles dekken.

De bedoeling van dit praatpapier was dat eerst zou

worden overgegaan tot analyse van het probleem om daarna oplossingen aan te dragen. Daarnaast zouden, ter ondersteuning van de met de correctie belaste collega's, indien gewenst nog wat antwoordalternatieven worden geformuleerd. Het was aan de regiovoorzitter dit proces in goede banen te leiden, maar dit is gemakkelijker gezegd dan gedaan. Wat bleek nadat de formulieren retour waren gezonden? De eerste twee kolommen waren aan de lege kant, maar de derde kolom mocht zich verheugen op grote belangstelling van de deelnemers. Dit had veel weg van het aloude 'puntjes scoren', waar we eigenlijk van af willen.

Het forum

Terwijl de correctie gaande is en collega's al dan niet naar een examenbespreking gaan, kan ook het forum op de VGN-website worden bezocht. Veel collega's bezoeken mogelijk alleen maar het forum. De digitale media zijn natuurlijk bij uitstek een middel om snel met elkaar van gedachten te wisselen over wat je al niet tegenkomt tijdens het correctieproces. Wat levert dat op? Dat is moeilijk te zeggen, maar doorgewinterde historici weten als geen ander dat je heel voorzichtig moet zijn met het trekken van conclusies op basis van de meningsvorming langs deze kanalen. Van een 'communis opinio' kan niet zomaar worden gesproken wanneer je alleen dit medium bekijkt. Het forum wordt wel enigszins gemodereerd, maar dit jaar is wel de vraag opgeworpen of er op dit punt niet wat meer zou moeten gebeuren. Het 'live' van gedachten wisselen met allerlei collega's – die wel het forum frequenter en ook reageren of dat juist niet of veel minder doen – heeft toch wel de voorkeur. En dat kan tijdens de regionale vergaderingen het beste.

De goeden natuurlijk niet te na gesproken – en die waren er in diverse regiovergaderingen zeker – was met het omdraaien van de vergadervolgorde het fenomeen van het punten scoren dus nog niet uit

de wereld. Misschien heeft dit ook wel wat meer tijd nodig. Het was echter wel een van de belangrijkste doelstellingen van de hele exercitie: docenten komen niet alleen halen, maar ook brengen. Wat is er vervolgens in Utrecht gebeurd met de verslagen uit de regio's? We kunnen een aantal dingen noemen. Ten eerste waren er heel veel verslagen. Het op een rijtje krijgen van alles wat er in stond was een hele klus en dus is er geselecteerd. Bij die selectie is gekeken naar de kwaliteit van de inhoud. Was er sprake van een volledig ingevuld formulier, dan was de betreffende vergadering serieus aan de slag gegaan met de probleemanalyse en het aandragen van oplossingen voor correctieproblemen. Naar deze verslagen is serieus gekeken. Betrof het een formulier waar alleen de derde kolom was ingevuld, dan is er wel naar gekeken maar zijn alleen zaken overgenomen die bij veel andere verslagen ook werden genoemd. Het kan dus heel goed voorkomen dat deelnemers aan een regionale vergadering het afgelopen jaar in het verslag weinig terugvonden van wat zij hadden besproken.

Verschillende petten

Waarom komen collega's naar examenbesprekingen met de intentie het correctievoorschrift op te rekken om zodoende puntjes te kunnen scoren 'voor hun leerlingen'? Dit is uiteindelijk de hamvraag. Het lijkt erop dat die collega's zich niet volledig realiseren dat je als examendocent verschillende petten draagt en dat bij elke pet ook een andere houding hoort. ►

Pet 1: De docent die zijn leerlingen naar het examen begeleidt. In deze rol ben je begaan met je leerlingen, je probeert hen zo goed mogelijk te ondersteunen in hun leerproces, je draagt allerlei adviezen aan en hoopt uiteindelijk dat dit resulteert in een mooi cijfer.

Pet 2: De corrector die het examenwerk van zijn leerlingen moet toetsen aan het landelijk voorgeschreven correctievoorschrift. Dit werk moet objectief gebeuren en tegenover elke leerling moet de docent nu een neutrale houding aannemen. Goed is goed en fout is fout. Je kunt vinden dat sommige examenvragen om wat voor reden dan ook niet helemaal geslaagd zijn, maar dat mag geen reden zijn om drastisch te gaan afwijken van het correctievoorschrift of van het aanvullende VGN-verslag.

‘Je kunt vinden dat sommige examenvragen niet geslaagd zijn, maar dat mag geen reden zijn om drastisch af te wijken van het correctievoorschrift’

Pet 3: De historicus die tijdens het examen dingen tegenkomt waarover hij de wenkbrauwen frons. Wat doe je dan? Het beste is: maak het wereldkundig aan collega's en breng het in op de regiovergadering of op het forum. Wordt je mening ondersteund vanuit gezaghebbende literatuur, zoals dat heet, dan wordt zoiets zeker meegenomen in de besprekingen. Op grond van een al dan niet gerenommeerd historisch werk in je eentje besluiten af te wijken van het correctievoorschrift of de Utrechtse afspraken, is veel minder wenselijk. De eenheid in beoordeling op landelijk niveau is hiermee niet gediend. Bij de tweede correctie levert dit soms ook spanning op.

Tweede correctie

‘Ik heb dit bij mijn eigen leerlingen fout gerekend, maar u rekent dit goed!’ Allemaal zijn we bekend met deze woorden, hetzij uitgesproken als tweede corrector, hetzij als lijdend voorwerp aangehoord. Ook de tweede correctie heeft als doel de eenheid van correctie op landelijk niveau te bevorderen. Leerlingen moeten, ongeacht wie hun docent is, zoveel mogelijk op dezelfde manier worden beoordeeld. Het correctievoorschrift en de verslagen van de examenbesprekingen kunnen hierbij behulpzaam zijn. Maar wat als dit niet voldoende is? Want soms blijft consensus over een correctieprobleem uit en op dat moment betreden wij het beruchte ‘grijze gebied’. We geven een interpretatief vak en niet alles is eenduidig. Dan moet de bedoeling van een vraag of antwoord toch ook zelf geïnterpreteerd worden. We gaan ervan uit dat iedereen dat zo zorgvuldig mogelijk doet.

Verricht je de tweede correctie dan moet je je als corrector in zo'n situatie dus afvragen: wie controleer ik? Controleer ik het werk van de leerlingen van een

collega of controleer ik of de collega zijn werk goed heeft gedaan? Ga je uit van het eerste, dan roept dat vast problemen op, want we interpreteren dingen verschillend en over wat je bij een leerling acceptabel vindt, kun je met een collega van mening verschillen. Maar je kunt ook anders kijken. De collega heeft misschien niet altijd de beslissing genomen die jijzelf zou nemen, maar is hij wel consequent in zijn beoordeling. Is zijn beslissing te beargumenteren? In dat geval kun je ook besluiten de professionele integriteit van de collega te respecteren en voer je de correctie nog steeds consciëntieus uit.

Verbeteringen

We gaan de proef in mei herhalen. Wat gaan we beter doen? De planning van de vergaderingen kan beter: op maandag 13 mei is het examen, de regionale bijeenkomsten staan gepland voor donderdag 16 mei en de centrale vergadering in Utrecht op maandag 20 mei. Er worden aparte bijeenkomsten gehouden voor havo en vwo, zodat collega's beide vergaderingen kunnen bezoeken. We gaan in overleg met de regiovoorzitters proberen het vergaderformat zo op te stellen dat invulling en verwerking van de verslagen gestructureerder kunnen verlopen. We hopen dat de regionale bijeenkomsten meer het karakter gaan aannemen van een constructieve gedachte-wisseling, waarbij in de eerste plaats *analyse* van correctieproblemen plaatsvindt, gevolgd door het aandragen van oplossingen voor deze problemen of correctieadviezen. Uiteindelijk is het de bedoeling dat, als deze resultaten dan ook inderdaad centraal afgehamerd kunnen worden, veel meer collega's zich gehoord zullen weten en zich geëngageerd voelen aan de genomen beslissingen. ■

•VGN KLEIO

Hoofredactie: Ben Vriesema | benininhaarlem@hotmail.com
Eindredactie: Patsboem! educatief, Martijn van Lieshout, Richard de Rooij | redactie@vgnkleio.nl
Redactie: Saskia Groot, Quinten Koster, Daan van Leeuwen, Lisa Oskamp, Daan Schuijt, Nicole van der Steen, Bart den Uyl, Hans Vermeer, Matthijs Wieldraaijer
Medewerkers: Jelte Posthumus, Ton van der Schans
Vormgeving: Bianca Emanuel Magazine Design

Redactieadres: Molenveldlaan 43, 6523 RJ Nijmegen
Druk: Drukkerij Ten Brink, Meppel | ISSN 0165-6449
Advertentie acquisitie: Susanne Elgershuizen, 06 - 137 601 25 | elgershuizen15@gmail.com
Kleiokrant: Kopij kunt u sturen naar: redactie@vgnkleio.nl.
Website: www.vgnkleio.nl
Social media: @gsonderwijs www.facebook.com/vgnkleio

Contributie: Lidmaatschap VGN € 80,- | Studenten € 50,-
Leden- en abonnementen-administratie: Lid worden of uw gegevens wijzigen? Stuur een mail naar: aanmelden@vgnkleio.nl.

Algemeen Bestuur VGN

Ton van der Schans, voorzitter, mediacontacten, pabocommissie
 Maarten van Gils, secretaris, cie. didactiek
 Maud Knook, penningmeester
 Hellen Janssen, cie. havo/vwo, Euroclio
 Gerard Rozing, cie. vmbo, cie. lerarenopleidingen
 Steven Stegers, Euroclio, cie. wereldgeschiedenis
 Pim Renou, ICT, communicatie, pr
 Jos Niewold, cie. vmbo, PVVVO

Berichten voor het VGN-bestuur kunt u sturen naar: contact@vgnkleio.nl.

Zinkgat

Wat een onthutsende constatering van Oxfam Novib afgelopen januari: de rijkste 26 bezitten evenveel vermogen als de armste 3,8 miljard mensen. En de kloof groeit. Want vermogen groeit. De Franse econoom Thomas Piketty schreef het al in zijn bestseller *Kapitaal in de 21ste eeuw* uit 2014: het rendement op vermogen is groter dan de economische groei. Daarom drijven arm en rijk steeds verder uiteen. Jeff Bezos van Amazon, de allerrijkste, zou vier miljoen door vermogensgroei verdienen. Per uur! Piketty had de focus ook kunnen leggen op globalisering of automatisering: steeds meer banen zullen verdwijnen – nog een reden dat het zinkgat zal groeien.

Kapitaal brengt als vanzelf *Das Kapital* van Karl Marx in de herinnering. In Marx' negentiende-eeuwse theorie laat de accumulatietheorie hetzelfde zien: kapitaal zal zich uiteindelijk in handen van een steeds kleinere groep rijken concentreren. Marx voorspelde de revolutie (en inderdaad, revoluties en oorlogen verkleinden de kloof vanaf 1945 tijdelijk), maar Piketty meent pessimistischer te zijn als hij zegt dat de concentratie van rijkdom eeuwig kan doorgaan.

'Welvaartsgroei ontstaat pas als de kwetsbaren geld te besteden hebben'

Genoeg theoretici wijzen erop dat egalitaire samenlevingen niet alleen een gezondere populatie, minder criminaliteit en meer geluk (zie: Scandinavië), maar vooral *meer groei* produceren. Welvaartsgroei ontstaat immers pas als de kwetsbaren geld te besteden hebben, onderwijs kunnen genieten en deel kunnen nemen aan het politieke proces. Amerika dient zich aan als historische *case study*. Toen Columbus in 1492 land in zicht kreeg, floreerden de dichtbevolkte beschavingen van Zuid-Amerika – het dunbevolkte Noord-Amerika was minder ontwikkeld en welvarend. In de eeuwen die erop volgden kantelde dat beeld. De egalitaire kolonisten-samenleving van Noord-Amerika kreeg de wind in de zeilen. Het uitgebuite zuiden

Jelte Posthumus woont in Groningen en is daar docent geschiedenis op het Willem Lodewijk Gymnasium. Hij schrijft al jaren over het onderwijs. Daarnaast is hij radiopresentator voor Glasnost, een Gronings radioprogramma over kunst en cultuur. Ook is hij muzikant en filmliefhebber.

belandde in economisch zwaar weer, inderdaad, door de politieke en economische ongelijkheid. Nivelleren dus, want het gat moet stoppen met groeien, nog liever: kleiner gemaakt. In lijn met Oxfam Novib had historicus Rutger Bregman de ballen om op het World Economic Forum in Davos het verboden woord 'belastingen' te benoemen. Zijn punt: hun filantropie ten spijt, de allerrijksten en de multinationals moeten over de brug komen. De werkelijkheid is deze: internationaal neemt de belastingdruk voor de rijken de laatste decennia alleen maar af en bedrijven als Apple en Starbucks vluchten naar schimmige belastingparadijzen als Bermuda, de Kaaimaneilanden en Nederland. Maar er bestaat geen stinkend geld voor de verkoper. En de politiek is passief, want de geldelijke banden zijn te sterk. Moeten we dan vrezen dat pas als het kapitaal (opnieuw) aangewend moet worden om tóch een opstand of oorlog te bezweren, het tijd is voor een (opnieuw tijdelijke) meer gelijke wereld? Of is het dit keer erger en groeit het gat eeuwig door? ■

Willem II en vrijheid

De muzikale voorstelling *King Bi. Hoe een biseksuele koning Nederland veranderde* gaat over het waargebeurde levensverhaal van de biseksuele Willem II, de bet-bet-overgrootvader van koning Willem-Alexander. Een verhaal over macht, democratie en persoonlijke vrijheid.

Willem II tekende in 1848 een nieuwe grondwet die de basis werd voor onze parlementaire democratie. Wat bracht hem ertoe om te kiezen voor een grondwet die zijn eigen macht inperkte? Werd de politieke druk te hoog? Of beseftte hij door zijn biseksualiteit hoe belangrijk persoonlijke vrijheid is?

In de muzikale voorstelling praat Willem in gedachten met zijn overleden vriend en verboden geliefde. Samen kijken ze terug op Willems leven: zijn gearrangeerde huwelijk met Anna Paulowna en zijn heldenrol in de Slag bij Waterloo.

King Bi is te zien in verschillende theaters en wordt ook gespeeld op middelbare scholen: www.tafelvanvijf.nl.

Volkspetitionnement 1878

Meer dan 460.000 burgers uit orthodox-protestantse en rooms-katholieke hoek zetten in 1878 hun handtekening onder petitie aan de Tweede Kamer, de Eerste Kamer en koning Willem III voor het behoud van hun 'eigen school'. Het volkspetitionnement was een belangrijke eerste stap in de democratische emancipatie van deze twee bevolkingsgroepen. Dit leidde uiteindelijk in 1917 tot een hervorming van het onderwijs en het kiesstelsel. Er is een nieuwe online database met interactieve kaart, met daarop alle ondertekenaars. Deze database is te benaderen op www.vp1878.nl. Wie waren de mensen achter deze handtekeningen? Wat was hun achtergrond? Waarom deden ze mee aan deze actie? Het publiek kan de database aanvullen met eigen informatie over de ondertekenaars.

De klas van broeder Emanuel van het Nijmeegse Canisius College (1906). Afkomstig uit de collectie Beeld & Geluid van het KDC.

Romeinse vrouwen in de spotlight

Van 4 tot en met 12 mei 2019 vindt de zesde editie van de Nationale Romeinenweek plaats. Dit jaar is het thema *Vrouwen in de Romeinse tijd in Nederland*. Van moeders tot echtgenotes, van rijke villabewoonsters tot arme boerinnen, van inheemse vrouwen tot geliefden van officieren aan de limes. Vrouwen speelden een belangrijke rol in de samenleving, maar blijven vaak ten onrechte onderbelicht. De geschiedenis van Nederland in de Romeinse tijd is de geschiedenis van mannen én vrouwen.

Net als voorgaande jaren staat de week garant voor een grote variëteit aan activiteiten en evenementen in heel Nederland: lezingen, wandel- en fietstochten, tentoonstellingen, boekpresentaties, kinderactiviteiten, culinaire bijeenkomsten en meer. Het programma zal tijdens de Romeinenweek te vinden zijn op www.romeinenweek.nl.

Nach Holland

In Verzetmuseum Amsterdam is tot en met 19 mei de tentoonstelling *Nach Holland – De meidagen van 1940 door Duitse ogen* te zien. Aan de hand van 150 foto's, fotoalbums en citaten van Duitse soldaten krijgen bezoekers een bijzonder beeld van de eerste vijf oorlogsdagen in Nederland. Duitse soldaten maakten duizenden foto's van hun veldtocht. Ze fotografeerden vooral hun dagelijkse beslommeringen en zichzelf in stoere poses, maar ook krijgsgevangenen, vernielingen, contact met Nederlandse burgers, het bombardement op Rotterdam en een enkele keer de gevechten.

Een Duitse en een Nederlandse militair. Dit soort verbroederende foto's maakten de Duitsers wel vaker na afloop van de strijd in Nederland.

Histocrypto

Deze afbeeldingen zijn cryptische aanwijzingen. Welke historische ontwikkeling zoeken we? Stuur het antwoord vóór 11 april naar redactie@vgnkleio.nl. Vergeet niet uw adres erbij te vermelden! Meedoen kan ook via de website www.vgnkleio.nl.

Het antwoord op de histocrypto uit *Kleio* 1 was: 1959. De winnaar is Lilly de Vries uit Almere. Zij wint de boekenbon van 20 euro. Gefeliciteerd!

Het volgende nummer van Kleio verschijnt 8 mei

Jaarvergadering VGN 2019

Op 12 april is de jaarvergadering van de VGN. Deze vindt dit jaar plaats in het Verzetsmuseum in Amsterdam. Alle deelnemers krijgen een rondleiding aangeboden door het museum. Daarnaast krijgen leden de ruimte om van gedachten te wisselen over de VGN en willen we uitwisseling tussen commissies bevorderen. Dit is hét moment om jouw stem binnen de VGN te laten horen en mee te praten over de koers van de vereniging. Daarnaast is het een mooie gelegenheid om nader kennis te maken met andere leden.

Locatie:

Verzetsmuseum,
Plantage Kerklaan 61, Amsterdam

Datum:

12 april 2019

Aanmelden:

Graag van tevoren aanmelden
bij secretaris Maarten van Gils,
via maartenvgils@hotmail.com

Programma:

16.00-17.00 Rondleiding in het Verzetsmuseum
17.00-18.00 Jaarvergadering
(met o.a. jaarrede voorzitter,
verslag secretaris, financiële
verantwoording afgelopen jaar
en begroting lopende jaar,
uitwisseling tussen commissies).
18.00-18.30 Pauze met soep en broodjes
18.30-19.00 Vervolg jaarvergadering
19.00 Borrel

Het Planciusgebouw aan de Plantage Kerklaan,
waar het Verzetsmuseum is gevestigd.

